

2567

Wheat seed

Wheat seed

9/47.925)

7-83

1920

2567

Ո՞Վ ՓՈՒՅՈՒՅ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Գրեց

ՄԻՍԱԲ Մ. ՆՇԿԵԱՆ

«Ոչ ձեր ղազախները կ'ուզենք,
եւ ոչ ձեր տուգախներ:»



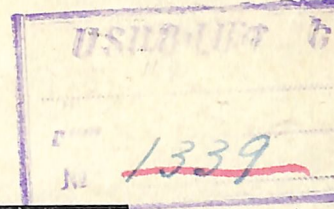
ՖԻԷՋՆՕ
Տոգատիպ Տպագրատուն
«ԱՐՕՐ»Ի
1920

9(47, 925)

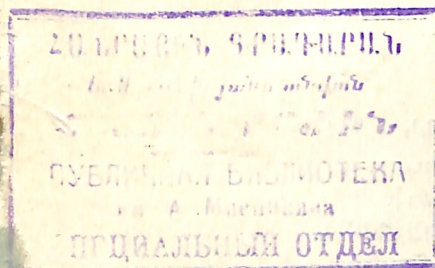
05 OCT 2

76-83

ՈՐՎ. ՓՂՆՑՈՒՑ ՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ



Գրեց
ՄԻՍԱԲ Մ. ՆՇԿԵԱՆ



«Ոչ ձեր դազախները կ'ուզենք,
Եւ ոչ ձեր տուգախներ:»



ՖԻԶՆՈ
Տողատիկ Տպագրատուն
«ԱՐՕՐ»Ի
1920

2567

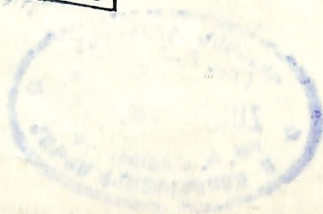
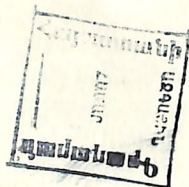


12 JUL 2013

13691

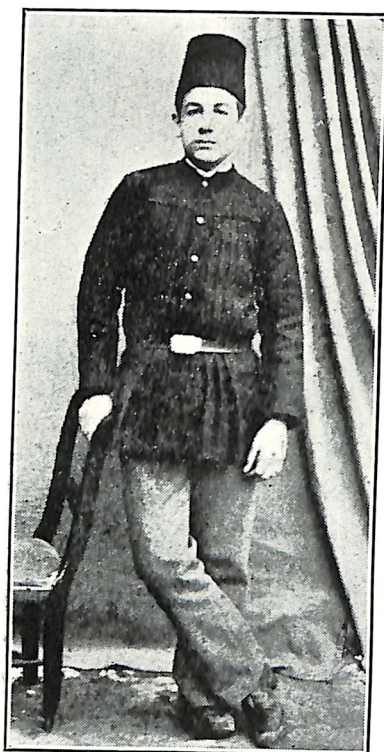
Սոյն գրքի
ամբողջ եկամուտը
պիտի յատկացուի
ՏԱՌԱՊԵԱԼ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ
անմիջական պեղումներին:

Կը ձօնեմ սոյն գրքի
տարագրութեան
դառնագին մըրը ըմպող
ԲՈԼՈՐ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ



707

1978-2002



ԳԱՐԵԳԻՆ ՓԱՍՏՐՄԱՃԵԱՆ

Ուսանող Սամասարեան վարժարանին

— 1889 —

(Բնկ ճանչցածս օրերու պատկերդ)



ՄԻՍԱԲ Մ. ՆՇԿԵԱՆ

— 1886 —

(Զիս ճանչցածդ օրերու պատկերս)

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Կ'ուղղեմ այս յառաջարան
Քեզ՝ Գարեգին Փաստրմանեան

Թուրքը Հայ ազգը բնաջնջելու իր դի-
ւային գործողութեան սկսած էր. սիրտ բը-
ղըկտող տռամին սեւ ու արիւնտտ վարագոյ-
րը բացուած եւ օրը օրին խենդենալիք լու-
րերը կը հասնէին: Եւ ես այդ օրերուն յօ-
գացաւիս համար տաք ջուրերը գացած էի:
Ու այդ առանձնութեան մէջ վիրաւոր սըր-
տիս վէրքեր թուղթի կտորներու բացի:
Գարեգին, յիշեցի քու մանկութեան եւ իմ
պատանեկութեան օրերուն այն շէն ու զը-
ռարթ Կարինը, յիշեցի Ռուսերուն այցը եւ
իրենց հետ բերած ոգեւորութիւնը ու միաքս
կանգ առաւ այդ յուսախաբութենէն ծնունդ
առած Հայկական անդրանիկ յեղափոխու-
թեանը ու անոր անմիջական խափանմանը
վրայ եւ ապա անկէ վերջ նոր նոր ծնունդ ա-
ռած յեղափոխական ընկերութիւններ ու ի-
րենց գործքեր մի առ մի պատկերացան
մտքիս: Եւ ես անոնց շուրջ իմ տեսածներ,
գիտցածներ ու միանգամայն տեսութիւն-
ներն գրի առի եւ զայն շարունակեցի մինչեւ
այս սեւ օրեր:

Այսօր ահա այդ թուղթեր ձեռքերուս
մէջ բռնած անոնցմէ համառօտ քաղուած մը
պիտի ընեմ եւ տպագրութեան յանձնեմ:

Գարեգին, դուն՝ ինչպէս նաեւ քեզ պէս
 շատեր, տարիներով կարգացիք բարձրա-
 գոյն վարժարաններ ու համալսարաններ
 տեսնող ձեր պետերու գրիչներէն ելած թեր-
 թեր, տետրակներ ու գրքեր, այսօր ալ մէկ
 երկու ժամ միայն կարգայ, խնդրեմ, եւ թող
 ուրիշներ ալ կարգան, լոկ թաղային ու ազ-
 գային վարժարաններ միայն տեսնող չէզո-
 քի մը, պահպանողականի մը, եթէ կուզես,
 տկար գրչէն ելած խորհուրդներն ու տեսու-
 թիւններ: Ուրիշներ չեմ գիտեր ինչ չափով
 պիտի հետաքրքրուին կամ ազդուին, անա-
 չառ զգացումներուս արտայայտութիւններն
 կարգալով, սակայն տարակոյս չունիմ որ
 դուն շատ աւելի պիտի հետաքրքրուիս ու
 աւելի ազդուիս քանզի հոն պիտի գտնես քո
 սիրելիներու դէմքերն ու դէպքերը իրենց
 կարգին. հոն պիտի գտնես ինքզինքդ քո մէկ
 նամակով, պիտի կարդաս շատ բաներ գրը-
 ուած քո շուրջ եւ ճիշդ ատոր համար այս
 փոքրիկ տետրին յառաջաբանը քեզմով
 սկսայ ու քեզ ուղղեցի:

ՄԻՍԱԲ Մ. ՆՇԿԵԱՆ

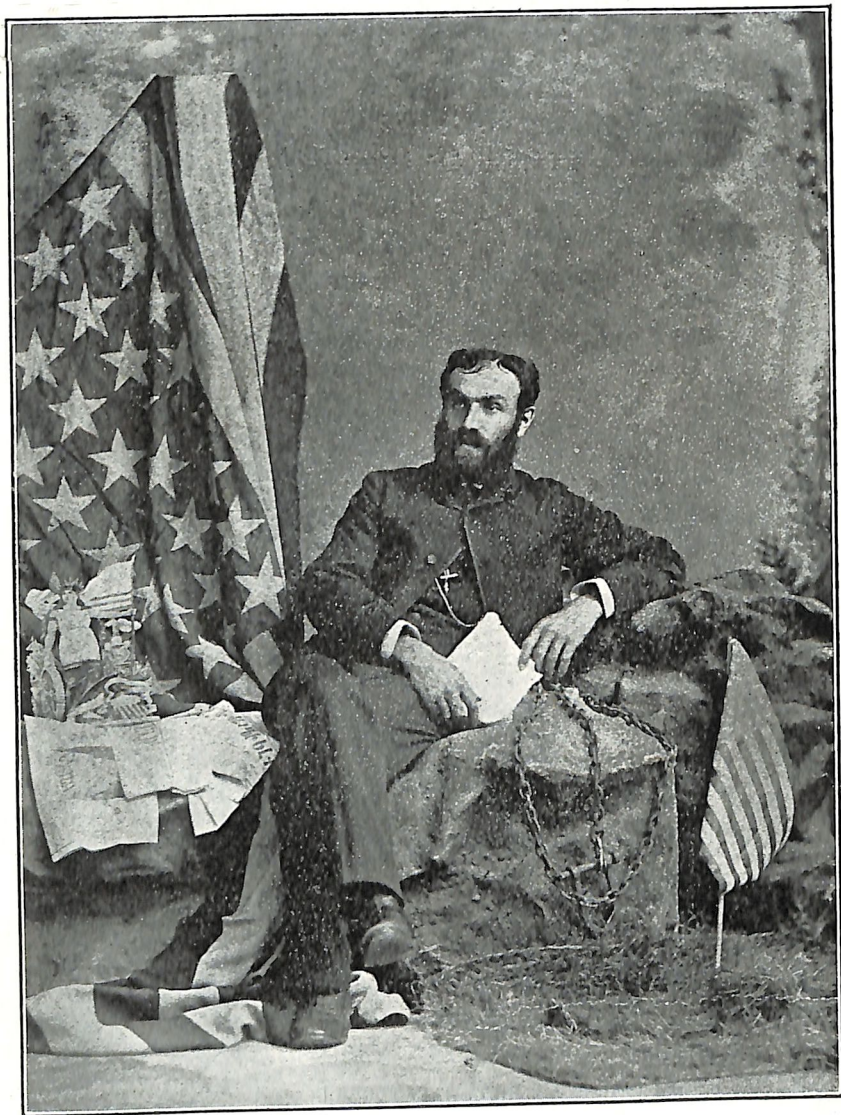
1920, Սեպտեմբեր 10,

Ընկերներս ամեն շոքայ կրեցին,
 Անոնք զիս միայն ազատ կարծեցին.
 Թէեւ ազատ, ես այս դրօշին փարած,
 Բայց ձեռքս ու ոտքս շոքայով կապուած:

Եւրոպ լուռ մնաց մեր լաց ու կոծին,
 Թողուց ստրկի լուծը մեր վզին.
 Տար երկինք մի օր մի առիթ լինէր,
 Այս դրօշն աստղագարդ մեր լուծը վշրէր:

ԿԱՐԱՊԵՏ Մ. ՆՇԿԵԱՆ

ՖԵԲՐՈՒԱՐԻ, 1885



ԿԱՐԱՊԵՏ Մ. ՆՇԿԵԱՆ

Ո՞Վ ՓՆՆՅՈՒՑ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Ա.

ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ԾՆՈՒՆԴԸ
ԿԱՐՆՈՅ ՄԷՁ

1879-ի Սեպտ.-ի պայծառ առաւօտ մը երկու երիտասարդներ Կարնոյ գերեզմանատան մէջ մեռելի մը գերեզմանաքարին վըրայ նստած կը խօսէին: «Վերջապէս չեղաւ, կըսէ մէկը միւսին, Եւրոպական դիւանագիտութիւնը նախ Ռուսիոյ ու ապա Հայ դատին պատգամաւորները ետ զրկեց Պէրլինի Վեհաժողովէն, Հայուն փայփայած երազը ցնդեցնելով: Հիմակ մենք մեր գըլխուն ճարը տեսնենք Ռուսահայերուն օգնութեամբ ու անոնց խոստումին վստահելով: (Այդ խոստումները եղած էին կարգ մը Ռուսահայերէ, երբ Ռուսական բանակին հետ Կարին կը գտնուէին:) Նախ պէտք է մենք հիմը դնենք մեր իսկական եւ էական պահանջին, որպէս զի Եւրոպական տէրութեանց խորհուրդներուն կրկին առարկայ ըլլայ ան:» Ու այսպէս ուխտով մը նախաքայլը կառնեն առաջին յեղափոխութեան՝ այդ մեռելին գերեզմանաքարին վըրայ, կարծես այդ ըլլար պատճառ որ այդ յեղափոխութեան սկզբնական մտածումէն մինչեւ հիմա միշտ ու շարունակ մեռելներով շրջապատուեցաւ . . . :

Շուտով կը գտնեն մէկ քանի գաղափարաբանականներ եւ կը պատրաստեն յեղափոխական ուխտին կանոնագիրներ, երգմնագիրներ: Հետզհետէ նոր անդամներ կ'աւելնան, անոնց թիւը մօտաւորապէս հարիւրի հասնելով: Բայց գործնական քայլ մը առնելէ առաջ կ'որոշեն խորհրդակցիլ զիրենք յոյսերով մտրակող Ռուսահայերու եւ միանգամայն Թրքահայ նշանաւոր անձնաւորութեանց հետ: Այսպէս այդ հիմնադիրներէն մին՝ Գերէկցեան, կը մեկնի Վան Հայրիկի մօտ՝ իսկ միւսը Կարապետ Մ. Նչկեան Թիֆլիզ ու կը գրուի Պօլիս Յակոբ Մ. Նըշկեանի որ Ներսէս Պատրիարքի եւ Տիար Գրիգոր Օտեանի կարծիքները շօշափէ: Ներսէս Պատրիարք՝ օրուան կացութեանց տխուր տպաւորութեանց տակ, խորհուրդ կուտայ հեռանալ ոեւէ այդ օրինակ միջոցներէ. նոյնը կը յորդորէ նաեւ Տիար Գ. Օտեան, կարգ մը խրատներով, որպէս զի անոնք այդ անգործնական ու վնասակար ձեռնարկներէն ետ մնան: Իսկ Խրիմեան Հայրիկ, որքան ալ որ Պէրլինի ժողովէն սրտաբեկ ու յուսաբեկ, սակայն այդ օրերուն Ռուսահայ մի քանի կարեւոր անձնաւորութեանց կողմանէ կերպով մը յուսադրուած, ինքն ալ իր քով գացող պատգամաւորը կը քաջալերէ. բայց միեւնոյն ատեն կը խրատէ որ շատ ըզգոյշ միջոցներ ձեռք առնեն. թուղթեր, երգմնագրեր եւ ուրիշ ամեն գրութիւններ մէջտեղէն վերցունեն:

Գալով Թիֆլիզի պատգամաւորին, նա ալ միեւնոյն զգուշութեան պատուէրները.

կը լսէ յոյսերով ու քաջալերութեամբ համեմուած այն բոլոր անձերէն, որոնց կը դիմէ: Անոնք նաեւ կը թելադրեն Կարապետ Մ. Նչկեանին որ անգամ մը օրուան Կովկասի Զինուորական Ընդհանուր Հայ Հրամանատարին հետ տեսնուի եւ անոր գաղափարները շօշափէ:

Առաջին տեսութեան իսկ այդ հրամանատարը շատ սիրով ու համակրանքով կ'ընդունի զինք եւ իր քաջալերութիւններուն հետ իրեն նուէր կուտայ նոյն իսկ իր գործածած անձնական հրացանը, ի յիշատակ այդ փրկարար ձեռնարկին . . . եւ երբ Կարապետ Մ. Նչկեան իր տեսութեան արդիւնքը կը պատմէ իր այդ տեսութիւնը թելադրողներուն, անոնք աւելի եւս կը խանդավառուին ու կը խանդավառեն զինք ու կ'ենթադրեն որ անպատճառ այդ հրամանատարը Ռուս կառավարութեան դիւանագիտական գաղտնի մէկ ծրագրին տեղեակ ըլլալու է, որ ատանկ ձեռնարկ մը այդպէս բուռն թափով մը կը դիմաւորէ: (Եւ իրօք ալ Կ. Մ. Նչկեան Ամերիկա գալէն վերջ կ'իմանայ իր Թիֆլիզի բարեկամներէն թէ Ռուս կառավարութիւնը Հայկական շարժում մը ստեղծելու միջոցներուն վրայ կը խորհի եղեր, այն ատենները՝ երբ ինք ներկայացեր էր Հրամանատարին:)

Վանի պատգամաւորը արդէն վերադարձած Կարին, անմիջապէս եղած թուղթերը, երգմնագրերը եւայլն հաւաքելու կը ձեռնարկէ. միայն մէկ երկուքին հետ դժուարութեան կը բաղխի եւ ճիշդ այդ պա-

հուն գինովի մը անգգուշութեանն առթիւ, Ընկերութեան գոյութիւնը երեւան կ'ելլէ: Ձերբակալութիւններ կ'սկսին, ծեծի ու չար-չարանքի տակ շատեր կը խոստովանին, վերջապէս խնդիրը բոլորովին մերկանալով անոնց գլխաւորները 10-15 տարուան բանտի կը դատապարտուին. նոյն պատիժը կը տրուի նաեւ Կարապետ Մ. Նշկեանի իր բացակայութեան: Յիշեալը ձերբակալութեանց ճիշդ նոր սկսած պահուն՝ ուրախ զուարթ ու լի յոյսերով Թիֆլիզէն դէպի Կարին կը վերադառնար, առանց եղածներէն ոեւէ տեղեկութիւն ունենալու: Ճանապարհին յանկարծ գինք կը դիմաւորեն երկու բարեկամ անձինք, զորս, մենք եղբարքս յատկապէս ղրկած էինք եւ ամեն ինչ կը պատմեն: Թէ ի՞նչ տպաւորութիւն կը թողու իր վրայ եւ ի՞նչ հոգեկան տազնապնէրու կը մատնուի, դիւրին է երեւակայել: Սակայն նա կրկին կ'ուզէ շարունակել իր ճառապարհը դէպի Կարին, իր ընկերներու հետ քանտարկուելու. բայց այդ երկու անձանց թախանձանքներուն ու բռնի ստիպումներուն վրայ ետ կը կենայ իր որոշումէն ու կը դառնայ Տրապիզոն եւ այսպէս ժամանակ մը Պօլիս, Վառնա եւ այլ տեղեր փախստական թափառելէ վերջ, կը մեկնի Եւրոպա եւ յետոյ ալ Ամերիկա:

Այս գաղտնի կազմակերպութիւնը՝ որքան որ յանկարծակի վրդովանք պատճառեց Կարնեցոց, անանկ ալ անոր անմիջական խափանումը, առանց մեծ աղէտի, ճշմարիտ գոհունակութիւն առթեց: Այդ գըլ-

խաւորներու գերդաստանները մասնաւորապէս ազդուած էին: Հայրս ալ իր բաժինը ունեցաւ, արդէն հիւանդ անկողնոյ կը ծառայէր. այս պարագան ալ վրայ գալով, գինքը կարծես բոլորովին անկողնոյն գամեց: Ինքը ոչ մէկ Եւրոպական լեզու գիտէր եւ ոչ ալ Եւրոպա այցելած էր, սակայն շատ մը պատմութիւններ եւ Եւրոպական վէպեր կարդացած ըլլալով, քաջ ծանօթ էր անոնց զգացմանց, ու կերպով մը տարրալուծած անոնց սրտերը: Քանի քանի անգամներ գիս իր սնարին մօտը կանչելով անցած դարձած էն տեղեկութիւն կ'ուզէր ու իր խրատները ու խորհուրդները կը կրկնէր յաճախ: Հոս պիտի չի յիշեմ իր խորհուրդները Հայ չարժման մասին, բայց պիտի յիշեմ ու պիտի գորեմ տարիներ վերջ Գաղղիացի կարեւոր անձի մը գաղափարները նոյն այս խնդրոյն շուրջ:

Անցած էին տարիներ առանց ոեւէ պատահարի, բացի Մուսա Պէյի մը խնդրէն, որ աւելի հրահարուեցաւ ղիւանագէտներու կողմանէ եւ խնդիր եղաւ . . . :

Հօրս մահուանէ վերջ, մայրս, քոյրս ու եղբայրներս մեկնած էին Կարինէն Ամերիկա գալու համար: Ես կարգ մը կարեւոր գործերու կարգադրութեան համար հոն մընալ ստիպուած էի:

Այդ միջոցին Եւրոպացի եւ Հայ երկրաչափներ եկան Կարին, տուներնուս մէկ մասը պարապ ըլլալով, իրենց գլխաւորը Գաղղիացի մ'էր, իր մէկ ընկերոջ հետ երկու սենեակներ վարձեց: Քիչ անցած, սերտ բա-

րեկամներ եղանք, անանկ որ առտու երեկոյ սենեակս կուգար՝ իրեն համար պատրաստած թէյս խմելու ու միասին խօսակցելու։ Այդ մարդ՝ 75 տարին լրացուցած, բայց կայտառ ու առողջ երեւոյթ ունէր։ Իր ապրելակերպը շատ պարզ ու չարքաշ էր․ չոր տախտակը, փոքր բարձ մը ու թեթեւ ծածկոց մը իր անկողինը կը կազմէին։ Քիչ թուրքերէն գիտէր, բայց ամեն կերպով կրնար ինքզինքը բացատրել։ Կատարեալ գիտնական մըն էր եւ հմուտ ամեն ճիւղի մէջ։ Իրիկուն մը երբ սենեակէս ներս մըտաւ, Վիքթոր Հիւկօի «Թշուառներ»ը կը կարդայի։ Հասկնալ ուզեց գրքին անունը, ու երբ իմացաւ՝ «Ի՞նչ իմ աքսորի ընկերոջս վէպը կը կարդաս» ըսաւ․ զարմանքով ու յարգանքով ոտքի կանգնեցայ, կարծես Հիւկօ ինքն եղած լինէր դէմս։ Մեր նոյն իրիկունն խօսակցութիւնը շատ աւելի մտերմական եղաւ եւ հետզհետէ աւելի իրար հասկընալով՝ իրիկուն մը փորձուեցայ Հայկական խնդրոյ շուրջ իր կարծիքը շօշափել․ եւ ահա տեղեկացայ որ նա շատ բան գիտէր Պէրլինի Վեհաժողովի նկատմամբ ու նոյն իսկ տեղեակ էր Կարնոյ ծանօթ Ուխտին մասին։ Այս առթիւ էր որ հօրս խորհուրդներուն նման խորհուրդներ արտայայտեց․ «Դուք, ըսաւ, կը կարդաս «Թշուառները»․ քաղաքակիրթ ու լուսաւորեալ երկիրներու մէջ կը տեսնուին այդպէս շատ անօթիներ, լքուածներ, թշուառներ եւ անդին հանրութիւնը անտարբեր ու անփոյթ՝ կը վարէ իրեն յատուկ կեանքը։ Երբ ազգեր իրենց մէջ այդքան

թշուառութիւն ու հարստահարութիւն ունին ու հոգ չեն ըներ, ի՞նչպէս կուզէք որ ձեզ, օտարներուդ մտածեն ու կամ ձեզ համար արին թափեն . . . :»

Մուսա Պէյի խնդիրը թարմ էր, ուստի ասիկա մէջ բերելով ըսի․ «Ահա քիւրտ մը որ կը կողոպտէ, կ'սպաննէ ու կ'առեւանգէ․ եթէ այսպէս շարունակուի, ըսել է այդ Քրիստոնեայ պետութիւնները մեզ չպիտի՞ պաշտպանեն իբր մի Քրիստոնեայ ազգ։» Հոս իր մեծ քիթը սկսաւ տրորել եւ խնդալ․ (ասիկա կընէր երբ իրեն զարմանք առթող մի բան լսէր) ու ըսաւ․ «Դուք խենդ էք, որ կրօնական տեսակէտով բան կ'սպասէք։ Մուսա Պէյը մէկ Հայու տեղ հարիւր սպաննէ եւ մէկ աղջկան տեղ հարիւր առեւանգէ, նորէն Եւրոպական Պետութիւնները ձեզ համար թուրքին մէկ մազին չպիտի դպին։ Անոնք ամենքն ալ իրենց հաշիւները ու չահերը ունին անկէ եւ քանի որ դուք ալ ամեն տեղ ձեզմէ տասնապատիկ թուով վայրագ ու բարբարոս ժողովուրդներէ չըջապատուած էք, բացի աստի զինուորական կառավարութիւնն ալ անոնց հետ է․ այլեւս ի՞նչ կարող էք ընել . . . :»

Հօրս եւ այս փորձառու ու մտաւորական ծերունիին խրատներն ու խորհուրդները մնացին մտքիս ու յուշատետրիս մէջ։



ՌՈՒՍԻՈՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ
ԵՒ ԱՆՈՐ ՀԱՆԴԵՊ
ԹՈՒՐԲԻՈՅ ԲՈՆԱԾ ԸՆԹԱՑՔԸ

1889-ի Դեկտ. ի վերջերը ցուրտ պիշեր մը, Տիգրան Փաստրմաճեանի հետ սենեակս վառարանին շուրջ կ'սպասէինք երկու նորեկ Ռուսահայերու կանխագոյն ժամադրութեան մը համեմատ. որոշեալ ժամուն եկան, ու լսեցինք որ այդ պարոններ զրկւումած են Թիֆլիզէն յառաջիկայ զարնան Կարինի մէջ ցոյց մը պատրաստելու, ու ըսին պէտք է որ բաւական մեծ ցոյց մը սարքուի որ գէթ տասնեակ մը Հայեր սպանուին (կարծես տասնեակ մը հաւեր լինէին), այն ատեն Ռուս զօղաքներ պիտի երեւին Կարնոյ սարերուն վրայ: Պահ մը լռութենէ վերջ, հասկնալ ուղեցինք թէ՛ մեզմէ զատ ուրիշներու հետ ալ խօսած են այս խնդրոյ մասին եւ թէ ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ մեզ երկուքնիս կ'ընտրեն այսպիսի ծանր խորհրդաւեցութեան համար. ըսին ձեր երկուքին անունները ազգասէրներ ու յեղափոխականներ ճանչցուած են, ուստի այս երկու ընտանիքի անդամներու հետ միայն տեսնուելու թելադրուած են զիրենք զրկողներէն . . . : Նոյն պահուն աչքիս առջեւ եկաւ Գաղղիացիին դէմքը, որ ճիշդ քովի սենեակը այն ատեն կը քնանար ու յիշեցի հազիւ մի քանի շաբաթներ առաջ խօսած խօսքերն . . . :

Արդէն 7-8 տարիներ անցած էին որ եղբայրս Ամերիկա կը գտնուէր եւ այդ տարիներու ընթացքին մէջ միշտ կը թղթակցէինք, իրմէ ստացած նամակներս խոստովանութիւններ էին իրենց սխալ քայլերուն մասին: Նա իր զրկեալ ու չարքաջ օտարութեան մէջ, աւելի լաւ սերտած էր լուսաւորեալ ազգերու զգացումները եւ անոնց դէպի օտարը ունեցած խղճի ու կարեկցութեան չափը . . . : Եւ նոյն իսկ նա լիովին համոզուած էր որ Ռուսահայերն հակառակ իրենց Թրքահայր փրկելու փափաքին, բան մը ընելու կարող չեն: Ուստի այդ պարոններուն իմ անձնական պատասխանս կամ Գաղղիացիին խորհուրդները տալ ու յայտնել աւելորդ սեպեցի քանի որ եղբորս նամակները կային իբր պատասխան, անոնք գցողցէս հանելով մէկիկ մէկիկ կարգացի ինչ որ այդ խնդրոյ շուրջ կը դառնար: Յեղափոխութեան հիմը դնողներէն մէկուն զղջման թուղթերն էին անոնք, ասիկա հիմ բռնելով ըսի որ երթան ու զիրենք զրկողներուն լրսածնին պատմեն: Իսկ Տիգրան՝ վերջին պահուն՝ ոտքի կանգնելով ըսաւ. «Ախպըրտիք, ձեր հոգուն էղնիմ մատաղ. Աստուած նիդ սիդէք, հեռացէք այս տեղերէն ու գացէք ձեզ զրկողներուն բարեւ ըրէք ըսելով որ մեր Թրքահայերուս եախայէն վազ գան, ու մեզի պէս տղոց ձեռքով տուններնիս կըրակի չի տան: Մենք ոչ ձեր զազախներ կուգենք եւ ոչ ալ ձեր տուգախներ. եթէ այդ զազախներ պիտի գային ի՞նչ . . . գացին»: Այս պարոններուն հեռանալէն ճիշդ վեց ա-

միս վերջ Սանասարեան Վարժարանը եւ Մայր Եկեղեցին խուզարկուեցաւ, իբր թէ զէնքեր կային պահուած: Պաշտօնեաներ երբ իրենց փնտռած առարկաներ չգտան, ցաւ յայտնեցին անտեղի խուզարկութեան եւ մեկնեցան: Տիար Փաստրմաճեան Յարութիւն եւ ես կ'ընկերանայինք խուզարկող պաշտօնեաներուն): Որքան ալ որ բան մը չգտնուեցաւ, սակայն սուտ ու անտեղի զբոյցներով գրգռութիւնք յառաջ եկան եւ երկու օր վերջ դէպքը տեղի ունեցաւ: 25-ի մօտ մեռեալներ եւ հարիւրէն աւելի ծանր վիրաւորեալներ համրուեցան եւ այս զոհերուն առաջինը Տիար Յարութիւն Փաստրմաճեան պիտի լինէր՝ երբ 25րէջ չարապետը զայն տեսաւ Առաջնորդարանի դրան սեմին վրայ՝ սուրը ձեռքը դէպի զայն յառաջացաւ: Քովն էի, վայրկենապէս զինքը սեմէն ներս ըրի եւ դուռը անմիջապէս փակուելով հարուածը թեթեւապէս ուսիս իջաւ եւ ասկէ վերջն էր որ հարիւրաւոր զայն լերու նման ոռնացող խուժանին մատնուեցայ եւ 17 մահացու վէրքեր առնելէ վերջ, իբր մեռեալ ինկայ եւ ապրիլս պարզապէս հրաչք մ'է եւ այսպէս ուղղակի կամ անուղղակի ցոյցը փափաքողներուն բաղձանքը իրականացաւ. բայց ոչ Կարնոյ սարեր, ոչ ալ Կարնեցիներ Ռուս Գողաքներ տեսան...: Երկու ամիս վերջ հաղիւ ոտքի կանգնելու կարող, կարգ մը կարեւոր գործեր կարգադրելու համար Փաստրմաճեան Ընթերցարանը գացած էի ու սեղանի մը շուրջ Տիար Յարութիւն Փաստրմաճեանի հետ նստած



ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՓԱՍՏՐՄԱՃԵԱՆ

Կ-րէն, 1878

կը խօսէինք: Նոյն պահուն Հէշմէթ էֆէնտի
բոլոր Կարնեցուց ծանօթ թուրքը, երկու
Մէքթէպի Հարպիէի ուսուցիչներու հետ,
որոնք առաջուրնէ հոն էին, քովս եկան ու
ցաւ յայտնեցին եղածին: Վէրքերուս վիճա-
կը տեսնելով զարմացան թէ ինչպէս որ ողջ
մնացեր եմ. եւ ես՝ անշուշտ իբր կատակ,
ըսի «մենք Հայերս դասապ եւ սալլախներու
հարուածներէն չենք մեռնիր. Աստուած ձեզ
պէս էֆէնտիներու հարուածներէն պահէ:»
Քահ քահ խնդացին: Երանի չ'ընէի ես այդ
կատակը եւ այսօր չ'տեսնէի անոր ահաւոր
իրականութիւնը . . . :

Վէրքերս տակաւին չի բուժուած՝ յար-
մար առիթ մը ներկայանալով, մեկնեցայ
Պօլիս՝ Ամերիկա գալու: Պօլիս հասնելուս
Գում Գափուի դէպքը լսեցի: Խրիմեան Հայ-
րիկ հոն էր եւ զալս իմանալով, լուր խրկած
էր որ երթամ զինքը տեսնեմ: Շատ ընկճը-
ուած էր: Կարնոյ դէպքին առթիւ մանրա-
մասն տեղեկութիւններ հարցուց եւ շատ եր-
կար խօսակցութիւն մը ունեցանք: Սա մէկ
քանի խօսքեր բաւական են Հայրիկի նոյն
ատենուան մտայնութիւնը բացատրելու.
«Երբ տեսնես Փորթուգալեան, ըսէ իմ կող-
մանէ թէ իր պզտիկ թերթին մէջ, մեծ բա-
ներ ալ չգրէ. ամեն մի գրի փոխարէն մի Հա-
յու կեանք կը վերջանայ:» Փորթուգալեան
տեսայ ու Հայրիկի յանձնարարութիւնները
տեղեկացուցի . . . :



ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Փարիզ հասնելուս մի քանի Հայեր եկան զիս տեսնելու: Հնչակ Ընկերութեան խօսքեր ըրին, առաջարկեցին որ անդամակցիմ ու Ամերիկա գալուս ուրիշներ ալ անդամ ընեմ: Այս պարոններուն հետ շատ երկար խօսեցանք եւ այս անգամ ես ջանացի որ իրենք ետ կենան արդէն փորձուած այդ անգործնական ձեռնարկներէն . . . :

Կը հասնիմ Ֆրէզնօ եւ հետզհետէ կը լըսեմ Հնչակ Ընկերութեան ծաւալումը ու քիչ վերջ ալ «Դրօշակ» անուն թերթի մը ծնունդը: Թէ ո՞վ էին այս երկու Ընկերութեան վարիչներ ու պետեր՝ եթէ ոչ մի քանի դըպրոցական Ռուսահայեր, որոնք Թրքահայերուն կեանքին ու պարագաներուն բոլորովին տգէտ ու անտեղեակ էին . . . : Այսպէս թէ այնպէս՝ Թրքահայը փրկելու համար կ'անցնին գործի գլուխ: Մին Լոնտոն, իսկ միւսը Ժընէվ ազատականներու քաղաքները կ'ընտրեն իրենց կեդրոն:

Պահ մը ընդունինք թէ այդ պարոններ իրապէս եւ անկեղծ հոգւով այդ ծանր եւ իրենց կարողութենէն վեր պատասխանատուութեան տակ դրին ինքզինքնին, բայց թէ ի՞նչ եղաւ իրենց ուղղութիւն եւ գործ: Ամեն մէկը իր շրջանը ունեցաւ, իրեն յատուկ հողամասը ընտրելով, որոմի սերմեր ցա-

նեց, ու կազմեց անջատ խումբեր առանց մեծ դժուարութեան, ինչու որ Թրքահայերը մեծ մասամբ Ռուսահայերու յոյսերով օրօրուած ու ապրած էին սկիզբէն ի վեր. անոնց վրայ մեծ հաւատք ունէին, քանզի անոնք լսած ու տեսած էին Լօրիս Մելիքովներ, Լազարովներ, որոնք իրապէս Հայութեան պարծանքը եղան իրենց շրջանին: Այդ օրերուն Թրքահայ միամիտ պատանին, երիտասարդն նոյն հոգիով ու սրտով կը նայէին իրենց պետերուն, չէ՞ մի որ Ռուսահայեր էին անոնք եւ իրենք անոնց գանկը կ'ընելու անկարող:

Սկիզբի օրերուն ասպարէզը Լոնտոնի պետերուն էր, ուրկէ կուգային իրենց հրամաններ, ու հայ կտրիճներու ու Շաքէներու դիակներ կը լեցուէին ձորեր . . . : Եւ մինչ իրենց հոս ու հոն ըլլալիք ցոյցերու հրամանները կ'երթային, ասդին ալ իրենց մէջ պառակտումը սկսած հետզհետէ կը սաստկանար ու դաշոյններ իրար կող կը մխէին, եւ անոնց դիակները կ'իյնային այն քաղաքներուն մէջ եւ այն ժողովուրդներու աչքին առջեւ, ուր Հայ դատը փրօքականդ կ'ընէին ու անոնց օգնութիւնը կ'ուզէին . . . :

Իրերու այս կացութեան մէջ պառակտուած Հնչակը՝ կարծես յոգնութիւն առնելու դիտումով, ասպարէզը տուաւ Դրօշակին եւ այսպէս Թրքահայ սեւ ճակատագիրը մէկէն միւսին ժառանգուեցաւ, եւ այս անգամ Հայ դիակներ սարեր ու ձորեր չէր որ ծածկեցին, այլ ամեն գիւղ, քաղաք, մինչեւ Սուլթաններու Մայրաքաղաքն անոնց-

մով լեցուեցան եւ միեւնոյն ատեն այդ պե-
տեր կ'ըսէին «պէտք է դեռ շատ դիակներ
փութին, որ մենք մեր դատը շահինք . . . :»
Անոնք իբր թէ Նլարդի գազանը ընկճած,
Քիւրտն ու Թիւրքը ահաբեկած, այս անգամ
անցան իրենց ծննդավայրը Ջարիգմի կառա-
վարութեան հետ բաղխելու ու զայն եւս
ընկճելու որն որ վերջացաւ Թաթարական
արհաւիրքներով . . . : Եւ իրենց բոլոր գոր-
ծերու արգիւնք, մահն ու սարսափ, ջարդն
ու աւեր չէին միայն, այլ գութանի մաճ
բռնող պատանիէն սկսեալ դպրոցի սեղան-
ներու վրայ իր դասեր սորվող անմեղ ու ան-
գիտակից պատանիներն անգամ վերացական
յոյսերով հրահրեցին եւ ապա զանոնք իրար
դէմ գինելով իրարու անհաշտ թշնամիներ
դարձուցին եւ միեւնոյն ատեն այդ զէնքե-
րով Հայ ունեւորին ու հարուստին սիրտերը
ծակծկեցին իրենց ապրուստին ու հանգստին
համար . . . :

7.

ՀԱՅ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆՆԵՐ

ԵՒ ՈՉ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆՆԵՐ

Հայրենիքի կեանքը երթալով դժողքի
կը վերածուէր: Հայաստանէն դէպի արտա-
սահման փախողներուն թիւը կը բազմա-
պատկուէր: Ինչպէս ուրիշ տեղեր՝ հոս եւս
երբ իրենց ոտքեր ազատ հողի վրայ դրին,

եւ ինքզինքնին ապահով զգացին, այլեւս
մոռցան որ իրենց ձգած գիւղին ու քաղաքին
մէջ տերեւի նման կը դողդղային. յեղափո-
խութիւն բառն իսկ բերաննին առնելու կը
սարսռային: Բայց իրենք հոս կրակ ու բոց
յեղափոխականներ ու հերոսներ դարձան:
Ծովերէն ու ովկիանոսներէն անդին շանթեր
կը տեղային լեզուով ու գրչով Նըլարդի գա-
ղանին վրայ: Զէնքեր, ուժանակներ զրկե-
լու եւ ցոյցեր պատրաստելու համար դրամ
կը հաւաքէին գործարաններու մէջ արիւն
քրտինք թափող Հայ գործաւորներէն եւ
շատ անգամ ալ դեռ զէնքեր չի գացած, ցոյ-
ցեր տեղի չունեցած, լուրը Նըլարդ կը հաս-
նէր նոյն իսկ իրենց թերթերու միջոցաւ:

Իսկ այն դասակարգը որ հոն գտնուող-
ներու ահաւոր դրութիւնը աչքի առջեւ ու-
նենալով զգուշաւոր լուծիւն պահել ուզեց,
վատ ու դաւաճան նկատուեցաւ իրենցմէ:
Եւ ասով կռիւ ու հակառակութիւն, պահ-
պանողականի ու յեղափոխականի բռնն
թափով կը շարունակուէր ամեն տեղ: Նաեւ
կռիւ յեղափոխութեան անունին տակ բա-
ժան բաժան կուսակցութեանց ենթադրեալ
պետերու միջեւ: Իրենց հետեւորդներէն շա-
տեր նոյն իսկ չէին գիտեր իրարու դէմ հա-
կառակութեան պատճառը ու շարժառիթը:
Ոմանք ալ անձնական հակառակութեան եւ
կամ շահու դիտումով՝ մէկ օրէն միւսը, մէկ
կուսակցութենէն միւսին կ'անցնէին: Եւ
այսպէս հակառակութեան ոգին երթալով
ծայրահեղութեան հասաւ: Սպանութիւններ
օտար լրագիրներու նիւթ դարձան շատ տե-

ղեր: Կը յիշեմ Տօք. Ռաուլին հետեւեալ խօսքերը Թաւշանձեանի սպաննութեան առ-
թիւ. «Ձեր երկրին մէջ ազատութիւն ձեռք բերելու համար Թուրքէն կ'սպաննուիք, իսկ հոս ազատութիւն ունիք եւ իրար կ'սպաննէք:»

Սակայն պէտք է ըսել որ խնդիրը ասոնց շուրջ չէր վերջանար միայն: Կռիւ եւ հակառակութիւն Լուսաւորչականի, Բողոքականի, Վարդապետի, Պատուելիի, Թաղականի ու Հոգաբարձուի եւայլն, ամեն տեղ առաջ կուգար. մէկ խօսքով ամեն Հայ անտեղի կամ բանաւոր պատճառներով հակառակութեան ոգին երթալով աւելի կ'իւրացնէր:

Ե

ԹՐՔԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ ԱՆՈՐ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐԸ

Վերջապէս երկրի Հայութիւնը այնպէս՝ արտասահմանի Հայերս ալ այսպէս պառակտեալ եւ անորոշ վիճակի մը մատնուած էինք, երբ յանկարծ Թուրք Սահմանադրութիւնը հռչակուեցաւ ու գինովցուց Հայը ամեն տեղ: Պահ մը խաղաղութիւն տիրեց. մտքերը հանդարտեցան եւ իրար մերձեցան: Նոյն իսկ այն կարգ մը Հայեր որ Հայութեան անունը իսկ վրանին առնել չէին ուղեր ու անկէ հեռացած պարզապէս իրենց գծուծ շահերուն համար, կրկին Հայ դարձան . . . : Եւ այսպէս կարծուեցաւ թէ

Սահմանադրութիւն ու Հաւասարութիւն գալով վերջ պիտի գտնան կռիւ ու պառակտում, յեղափոխականի ու չէզոքի եւն., ևն. խնդիրներ . . . :

Բայց այս ամեն երեւոյթներ ասուպի պէս անցան: Ահա կուսակցական պետեր իրենց թաքստոցներէն ելնելով խուժեցին դէպի Պօլիս եւ իրենց առաջին հերոսութեան գործը նկատեցին օրուան մտաւորական ու դիւանագէտ Պատրիարքը վար առնել, անլուր նախատինքներու եւ հայհոյութիւններու տարափի տակ, իբր դաւաճան ու մատնիչ . . . : Եւ այս պարոններ իրենց սանձարձակ ազատութենէն այնքան շփացած ու կուրացած, անտեսեցին թէ՛ Օրմանեանն էր որ իր դիւանագիտութեամբ կասեցուց դահիճին ձեռքերը եւ պահ մը Հայուն արիւնը հոսելէ դադրեցուց:

Այս հերոսութենէ վերջ կուսակցական պայքարը սկսաւ բաժան բաժան ըլլալ: Հընչակ ու Դաշնակ կրկին դէմ առ դէմ գտնուեցան տեսնելու համար թէ իրենցմէ որը տէր ու իշխող պիտի լինի Հայուն: Վերջ ի վերջոյ Հնչակ եւ իր բաժանումներ լռելու ստիպուեցան եւ յաղթութիւնը Դաշնակին մնաց, քանզի Թուրք ազատական ընկերները տուին անոնց բացարձակ ազատութիւն, պաշտպանութիւն եւ երեսփոխանական աթոռներ: Տուին նաեւ մէկ մէկ քարդ պլանշներ ու ըսին «ըրէ՛ք ինչ որ կ'ուզէք ձեր ազգային գործոց իշխանութեանց ու հաստատութեանց դէմ. մենք ձեր կողքին կանգնած ենք . . . :» Այսպիսով Թուրք ազատական-

ներ անարիւն ջարդ ու կոտորած մ'էր որ սարքեցին եւ այն ալ Հայը ազատագրողներու ձեռքով . . . : Եւ այսպէս մեր հերոսներ անոնց այս քաջալերանքէն այնքան չփացան ու կուրացան որ ամեն կերպով խառնակեցին ազգային գործեր եւ միեւնոյն ատեն ամեն օր մէկ մէկ քար սկսան փրցնել այդ դարաւոր չէնքերէն, որոնք ազգային կառավարութեան դարերէ ի վեր կազմակերպուած ճիւղերն էին: Ու այսպէս ամեն գործոց մէջ խառնակութիւն եւ բմբոստութիւն ստեղծելէ վերջ համերաշխութեան հարց մ'ալ ստեղծելու ելան: Եւ իբր թէ Թուրքիոյ մէջ ամեն ինչ կարգի կանոնի եւ համերաշխութեան ճամբու մէջ դրած, ահա պատգամաւոր մը ղրկեցին ծովերէն ասդին մինչեւ հոս՝ Ամերիկա, համերաշխութիւն քարոզելու եւ հրաւէր կարդալու այս օտար փերու վրայ գտնուողներուն որ դառնան դէպի տուն, դէպի հայրենիք, դէպի վաքան: Ընդունինք որ այդ կոչը հայրենասիրական ու անկեղծ էր, սակայն անոնք որ այդ պատգամաւորին ամեն մէկ խօսքերը իբրեւ պատգամ ընդունողներ էին, ինչո՞ւ չի լսեցին ու չի հետեւեցան այդ կոչին . . . Իրաւ է որ եղան մի քանիներ որ անսացին այդ կոչին ու դացին, բայց անոնք ալ ոչ թէ վաթան գացին, այլ միայն Վոսթորի ափեր, կանգ առնելու եւ հոն զուարճանալու. սակայն հոն իսկ չի գտնելով իրենց փնտռած դիրքն ու հանգիստ (քրմֆրդ), հրճուանքն ու հետանք, անմիջապէս շունչերնին կրկին այս ազատ հողի վրայ առին ու նորէն երես ունե-

ցան ու չի խպնեցան նախկին հերոսութեան ճամբան բռնելու, լրագիրներու սիւնակներ լեցունելով ու սրահներու պատեր արծազանքելով:

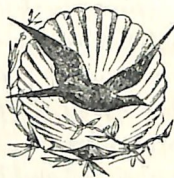
Այդ օրերուն ահա, ուրիշ նոր կուսակցութիւն մը երեւան եկաւ Ռամկավար անունով: Բայց թէ ո՞վ էին եւ ո՞ւրկէ եկան, եթէ ոչ նախկին կուսակցականներ, որոնք այլեւս տեսնելով իրենց անցեալ սխալ ու կործանարար քայլեր՝ կանգ առին ու քաջութիւնը ունեցան նախկին «ճահիճներու միջնորդախն» դուրս նետուելու, լրջօրէն ու գիտակցօրէն խորհելու եւ գործելու: Եւ ներկայիս՝ իրենց ուղղութիւնը ճիշդ այն է, ինչ որ եղած էր Հայուն մեծ զանգուածին, այն է՝ չէզոք կամ պահպանողական կարծուածին: Բայց լաւագոյն կերպը պիտի լինէր կրկին այդ մեծ զանգուածին գիրկը նետ ունէին ու Հայ Ազգային Միութիւն մը կազմէին, հեռու այդ ծանօթ կուսակցական հանգամանքներէն եւ ամեն բան Հայ Ժողովրդի անունով ու ձայնով ընէին:

Օրերը շուտով թռան եւ դեռ տարին չի բոլորած չիք Սահմանադրութիւնը բերող Թուրք լակոտներ, նմանը չտեսնուած թատերգութեամբ մը՝ կարծես անոր տարեդարձը կը տօնէին, մինչ մէկ ձեռքով Երլտըղի գազանը կը տապալէին եւ զայն գահէն վար առնելու ֆէրմանը նոյն իսկ Հայու մը ձեռքով անոր կուտային, միւսով Կիլիկիոյ ջարդին հրամանը կը ղրկէին . . . : Եւրօպա՝ իր զրահաւորներով Մերսինի առջեւ կեցաւ. դիտեց այդ ոճիրին տեսարանը, եւ

դայն լուսանկարելով բաւականացաւ . . . :
Համիտը գերազանցող այդ լակոտներ դի-
ւային քրքիչ մը նետելով այդ Եւրոպիոյ ե-
րեսին, հագան իրենց սովորական դիմակ-
ներ ու մօտեցան իրենց Հայ Ազատական Ըն-
կերներուն (?) ու կրկին սիրաշահեցին ու
շահագործեցին զանոնք:

Վերջապէս իրերը նախկինէն աւելի ցա-
ւազար կացութեան մը մէջ էին երբ ծագե-
ցաւ Պալքանեան պատերազմը ու կարծուե-
ցաւ որ Թուրքին վերջը այլեւս մօտեցած
է . . . : Հայ արիւնը դեռ Կիլիկիոյ հողե-
րուն վրայ չէր չորցած՝ կրկին նոր շարժում
մը ստեղծելու խորհուրդը կը յղացուի այն
ալ իբր փորձառու ու իրենց ըրածին գիտա-
կից կարծուած անձանց կողմանէ . . . :

Մինչ այս մինչ այն, ահա բարենորոգ-
ման նոր խնդիր մը ծագեցաւ: Դիւանագէտ-
ներ կարծես աւելի դրական քայլեր առնել
սկսան: Բայց հազիւ թէ բարեկարգիչներ
Հայ հողին վրայ ոտք կոխեցին, աշխարհա-
ւեր պատերազմի փողը հնչուեցաւ քէնսըրով
վարակուած կոկորդէն . . . : Եւ հազիւ երեք
ամիսներ բոլորած, ահա մահամերձ Թուր-
քին փողին ձայնն ալ միացաւ այդ ախտաւոր
չեփորի ձայնին:



ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՒ ՀԱՅ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆՆԵՐԸ

Ինծի իրապէս այնպէս թուեցաւ որ,
այլեւս կուսակցական բոլոր պետեր իրենց
անցեալին վրայ ակնարկ մը պիտի նետեն,
պիտի սթափին ու ըստ այնմ առնեն իրենց
քայլեր . . . : Սակայն՝ աւա՛ղ, ահա Հայ
կամաւորներու շնորհիւ լուրերը աշխարհ
կը տարածուին: Ձինեալ ու սպառնական
պատկերներ թերթերու երեսներ կը ծածկեն
եւ այդ պետերէն ոմանք սպառնական հեռա-
գիրներ կ'ուղղեն երկու միլիոն անտէր ու
անպաշտպան Հայերու կեանքն իրենց ժա-
նիքներուն մէջ առնող Թուրք զազաններուն:
Ի՞նչ էր արդեօք ձեր բոլոր պետերու ծրագի-
րը որ ատանկ անմիջապէս նետուեցաւ դաշ-
նակից պետութեանց դիրկ: Դեռ ի՞նչ օգնու-
թիւն ու շնորհ տեսաք «Հայաստան առանց
Հայու» կամեցողներէն կամ իրենց «մար-
տանաւերը Արարատի գագաթ չի կարենալ
հանողներէն . . . :» Ըստ ձեր խոստովանու-
թեան՝ դուք ամենքնիդ ալ գիտակից էիք որ
Թուրքը արդէն Հայը ջնջելու ծրագիրը տա-
րիններ առաջ պատրաստած էր ու կ'սպասէր
պատեհ ժամուն: Շատ լաւ, արդ՝ խնդրեմ
ըսէք ի՞նչ ըրիք այդպիսի հրէշային ու մա-
հասարսու ծրագրի մը գիտակցութեան առ-
ջեւ: Ինչ որ ընել պէտք էր՝ չըրիք, եւ ինչ որ
չընել պէտք էր զայն ըրիք . . . : Փոխանակ

այդ շոնդալից ցոյցեր պատրաստելու, հեռագիրներ արիւնը աչքերին լեցուած դայլերուն ղրկելու, ղրկէիք հեռագիրներ բոլոր կուսակցական պետերդ իրարու, ուր որ կայիք. ձեզ համար խորհրդակցութեան յարմար տեղ մը որոշէիք եւ հոն ձեր իրար դէմ ատելութիւնը եւ կուսակցական անունը մէկ դի նետէիք, արցունքը ձեր աչքերուն մէջ, օտարին գիրկը նետուելու տեղ, իրարու գիրկ նետուէիք ու մէկ սիրտ, մէկ հոգի դալիք հարուածին դէմ միջոցներ խորհէիք եւ երբ տեսնայիք թէ Թուրքը իր դժոխային ծրագիրներ գործադրելէ ետ չի կենար, այն ատեն ղրկէիք հեռագիրներ այդ դահիճներուն:

Դուք՝ կուսակցականներ եւ կուսակցական պետեր, նախատեցիք, հայհոյեցիք Հայոն այն մասը որ ձեր ուրոյն դրօշակին տակ չեկաւ: Ձեր ո՞ր մէկ գործէն քաջալերուած կ'ուզէիք որ միանար ձեզ եւ նոյն ատեն ձեր ո՞ր մէկ դրօշակին յարէր: Եթէ սակայն Հայոն այսպիսի ահռելի ճգնաժամին, ձեր ուրոյն դրօշակները պատռելով Հայ դրօշակը միայն պարզէիք եւ կոչ ընէիք թէ՝ «Հայեր, երկրի Հայութիւնը բնաջինջ պիտի լինի եւ մենք կուսակցական եւ յեղափոխական պետերս մէկ դրօշակի տակ իրար հետ միացած ենք, այժմ ժամանակն է այլեւս որ ամեն մէկ Հայ դայ այդ դրօշակին տակ ու մեզ միանայ», ահա այն ատեն միայն ձեր արդար իրաւունքն էր նախատինք, անէծք ու դժողք կարդալ այն Հային որ չի գար ու չի միանար ձեզի հետ այդ փրկարար դրօշակին տակ ու

կամաւորներուն բանակին: Եւ ես անտարակոյս եմ, եթէ առնուէին այդ վսեմ քայլեր, հրաչքներ պիտի գործուէին: Այն ատեն դուք իրապէս ցոյց տուած պիտի ըլլայիք ձեր անկեղծ ու անխառն հայրենասիրութիւնը, Հայը աղատելու ձեր տենջը, Հայը վերականգնելու ձեր հաւատքը: Բայց ի՞նչ կը գրեմ ու կը մտածեմ. ցնո՞րք թէ երազ ...:

ի.

ԵՐԵՒԱԿԱՅԱԿԱՆ ՏԵՍԻՆՆԵՐ

ԿԱՄ

«ԱՐԻԻՆԻ ՀՈՎԻՏՆԵՐ»

Հինգ օրէ ի վեր այս հովտին մէջ եմ, եւ այս տողերս գրելով զբաղուած: Միջոցս պակսեցաւ լրագիրներ կարդալու:

Այսօր Յուլիս 30, 1915, տեղական թերթեր աչքէ անցուցի եւ ահա անոնց մէջ ասդ անդ տեղի ունեցած Հայկական ահաւոր ջարդերու եւ տեղահանութեանց խենդեցնող լուրերը կը կարդամ եւ այսպէս գուժական լուրերու կարաւաններ հետզհետէ կուզան օդին միջէն ալիք ալիք եւ Խաղաղականի ալիքներուն հետ խառնուելով ուժգին կերպով կ'իջնան ամեն Հայ սրտերու: Բայց մինչ ցարդ ոչ մի լուր, ոչ մի խապրիկ կարինէն: Թէ ի՞նչ գուլումներ տեղի ունեցան հոն, որոշ լուր մը չի հասաւ, միայն լսուեցաւ ահաւոր փոթորիկի նման հարիւր հա-

զարներով թիւրք, Քիւրտ, Արապ, Լազ, Չէրքէզ եւ իրենցմէ աւելի հրէշ ու կատաղի Գերման հրամանատարներով հոն Կարին լեցուելին . . . : Յետոյ անհատի մը սպանման լուրը հասաւ՝ յանձին Սեդրակ Փաստըրմաճեանի: Սակայն ուրիշ տեղերէ եկած լուրերն արդէն բաւական են ճշգրիտ գաղափար մը տալու թէ ի՞նչ հրէշային թատերգութեանց արարուածներ տեղի ունեցած են հոն: Կարինը Բարձր Հայք անունը ունի, որով Հայութեան սրտին կեդրոնն է: Այդ սիրտն է ահա որ հիմակ կը պատկերանայ դէմս ու մորմոքումով կ'երեւակայեմ թէ ի՞նչպէս զայն բղկտեցին . . . :

Ահա աչքիս առջեւ կը պատկերանան այդ հարիւր հազարներով հրէշներ իրենց հրամանատարներովը: Կը տեսնեմ Հայութիւնը արդէն սարսափած անոնց տեսքէն: Կը լսեմ մունետիկներու ոռնոցներ, հրամայելով որ Հայեր պատրաստեն ուտելիք ու հանգիստ այդ գայլերուն համար: Անոնք յօժարակամ պարպեցին իրենց քսակներ, կրպակներ ու շտեմարաններ: Երկրորդ հրամանը կը լսեմ որ ամեն Հայ զինուոր իրեն սահմանուած տեղը գտնուի, ընդհանուր բանակին միանալու (Չէ՛ որ Հայ Ազատականներ Հայուն համար ալ զինուորագրութիւն պահանջած ու յաղթական ձեռք բերած էին): Կը տեսնեմ ամեն հայ տուն սեւ ու սուգ հագած կ'սպասէր արդէն այդ հրամանին: Ահա մին իր անդրանիկը, մին իր մէկ հատիկը, միւսն իր ապաւէն էրիկը արին արցունքով կը ճամբեն . . . : Այժմ

Սարը-Ղամիշի թնդանօթներու գոռոցներն են որ կը լսեմ: Ահա կը տեսնեմ հոն Հայ զինուորներ առաջին դժերու վրայ այդ ահաւոր թնդանօթներուն կեր կը լինին . . . : Կը տեսնեմ թուրք վիրաւորներու կարաւաններ կը հասնին Կարին: Կրկին մունետիկներու ոռնոցներ, որ ամեն հայ իր տան մէջ սենեակներ ու անկողիններ պատրաստէ փառիշտիմ զինուորներուն համար . . . : Շուտով կը լեցուին այդ տուներ: Հայ տանտիրէին, հարսն ու աղջիկ իրապէս արին փրսխելով ու արտասուելով ծնկաչոք կը խնամեն անոնց դարչահոտ ու որդնոտած վէրքերը: Այսպէս ամեն մէկ Հայ տուն հիւանդանոցներու վերածուեցաւ, անոնց մէջն ըլլալով եւ Փաստըմաճեաններու տունը եւ հոն ողբերգութեան ուրիշ սեւ տեսարան մը կը պատկերանայ աչքիս:

Ահա կատղած շուներու պէս Երիտասարդ թուրքեր տունէն ներս կը խուժեն, կը կապեն Սեդրակը եւ զայն քարշ քարշ կը տանին տան ետին այն սպանդանոցը, ուր ժամանակին կովեր կը մորթուէին ու կ'ըսեն «Քո եղբօր որդին, Արմէն Կարօն, որուն մենք երեսփոխանի աթոռ ու սուր տուինք, իր Հայ խումբերով մեզ դիմաւորեց ու մեր սուրով մեր սիրտեր ծակեց, ահա մեր ալ սուրերը թող քու սիրտը ծակեն:» Սոսկումով կը դիտեմ ահա այդ մտաւորական գըլուխը իր մարմնէն կը բաժնուի մսագործներու դանակով . . . :

Կրկին մունետիկներու ոռնոցներ ու հրամաններ: Աչքի զարնող Հայեր Սէրայը

կը կանչուին Փաշային հրամանները լսելու: Գացին. բայց անոնք լեցուեցան այն զնտաններ ու թաշխաններ, ուրկէ ազատուած ու պարպուած էին նախկին ոճրագործներ եւ այդ մութ խորշեր անոնց չարչարանաց ու խաչելութեան Գողգոթաներն եղան . . . : Խելագարի պէս կը շրջիմ փողոցներ, կ'անցնիմ նամիներու առջեւէն ու կը լսեմ Խմամներու խելագար խոնջիւններ որ ամեն թուրք մտնէ իր ուզած Հայու տուն, ընտրէ ու տանի հարս, կին, աղջիկ ու տղայ իբր իր ինչքը ու սեփականութիւնը: Ահա խումբ խումբ թուրք դասապներ, սալլախներ ու Գիւրտեր, որոնք ժամանակին դաւաւրմայի համար ոչխարներ կը քէչին ու կը բերէին այդ բարեկեցիկ Հայերու տունները, ուր Հայ տընարար տիկիներ կը հալէին անոնց իւղն ու կը խորովէին միսը, ահա նոյն իսկ այդպիսիներու ձեռքով այդ տիկիներն ու իրենց ձագուկներ կը քչուին ու կը տարուին իբր անասնոց նախիրներ դէպի «Արաբլար Դիւղ»ին, դէպի Կեալուր Պօղան թաղեր, այդ բորենիներու որջերու մէջ, ո՞վ գիտէ ի՞նչ դիւային ու դժոխային կաթսաներու մէջ հալուելու եւ խորովուելու: Իսկ նոյն թաղերու ինկած ու ապականած կիներ մէկ մէկ աղտոտ դոյլեր ձեռքերնին, որոնցմով ժամանակին կերակուրի աւելցուքներ մուրալու կուգային այդ տուններէն, այժմ կը մըտնեն ու այդ դոյլերուն մէջ կը լեցունեն տան տիկնոջ ինչքն, զարդն ու զարդարանք ու դիւային քրքիչներով կը հեռանան: Ահաւոր էր, ահաւոր այս ճիւղային վրէժ-

խընդրութիւնը դարաւոր հպատակ ու անմեղ ժողովրդեան մը հանդէպ: Այն որ խելաւորոյս ու յուսահատ ինքզինք կամ իր մէկ սիրականը պաշտպանելու փորձը ըրաւ, լախտի հարուածով անոր գանկը փշրուելով դետին տապալեցաւ եւ այս ամեն կը կատարուէր Գերման ու Թուրք ներկայացուցիչներու աչքերուն առջեւ. իրենցմէ գութ ու շնորհք աղերսողներուն ծափեր ու քրքիչներ եղան պատասխանին . . . :

Վերջին հրաման ու վերջին մունետիկներու ոռնոցն է որ կը լսեմ. «ողջ մնացող Հայեր թողուն իրենց տուն տեղ ու հեռանան Կարինէն:» Այդ գործնական «մահտեսի» դժբաղդներ արդէն մէկ մէկ ապուշներ էին դարձած պարզապէս: Անոնք չէին խօսիր, չէին ուտեր, չէին քնանար. մէկ մէկ կենդանի մեռելներ էին սոսկ կարծես:

Ջարհուրելի էր այդ կիսամեռելներուն բաժանման պարագան: Հայ անունը կրող ամեն անհատ, Լուսաւորչական, Կաթոլիկ, ու Բողոքական, Հնչակեան, Դաշնակցական եւայլն, եւայլն, իբրար պլլուած, ուղղուեցան դէպի Մայր Եկեղեցւոյ գաւիթը, վերջին համբոյր մը դբօշմելու Տաճարի քարերուն: Բայց հոն, այդ Տաճարի շուրջ տեսան բոլոր իրենց պետեր, Տէրտեր, Վարդապետ ու Պատուելի մէկ մէկ սիւներէ կախուած: Ջարհուրած, ետ ետ ընկրկեցան ահաւոր աղմուկներ արձակելով: Առաջնորդարանի պատուհաններուն ու սանդուխներուն վրայ կեցող հրէշներու քրքիչները յաջորդեցին անոնց աղմուկին: Թաշխաններէն ազատուած

ոճրագործներ մէկ մէկ խարազան ձեռքեր-
նին, մտրակելով քշեցին զանոնք եւ քաղաքի
ամրոցներէն դուրս հանեցին: Անոնցը ոչ
քայլք էր, ոչ վազք էր: Չէին գիտեր ո՞ւր
կը քշուին, ո՞ւր կերթան, ո՞ր ջուր, ո՞ր
գետ խեղդուելու, ո՞ր սարերէն ու քարերէն
վար նետուելու, ո՞ր դաշտի մէջ ջարդուե-
լու, ո՞ր անապատի մէջ մերկ, անօթի ու ծա-
րաւ կորնչելու . . . :

Այս տեսարաններէն խենդեցած՝ կը հե-
ռանամ ու կը բարձրանամ Սաչափայտ Լե-
ռը պուտ մը ջուր խմելու, բայց այդ եզա-
կան ալն խսկ արիւն կը հոսի: Կը դիտեմ այդ
բարձունքէն Սաչկավանք իր Սրտածորով,
Կարմիր Վանք իր հովիտներով, Լուսաւորիչ
Վանք իր Գօշգօշանով: Բովանդակ դաշտը
աչքիս առջեւն է. ցորենի ու գարիի արտեր
ծածկուած են դիակներով, գանգեր ջախ-
ջախուած, մարմիններ ծակծկուած, մարդ-
կային արիւնը լճացած: Փլիկիւծ ծխնիէ մը
ծուխ մը կը տեսնեմ որ կը բարձրանայ. այդ
ծուխը մէկ օր առաջ իր մատաղ թշուառնե-
րուն պատառ մը կորեկի հաց եփող մօր մը
դիակին ծուխն է որ կը բարձրանայ . . . :
Այ երեւակայութիւնս չեմ գիտեր ո՞ւր պի-
տի տանէր զիս, եթէ այդ կորեկի հացը ինձ
չի յիշեցներ իմ ալ հացիս ժամանակը: Կիջ-
նամ բլրակէն վար, կ'երթամ սեղանատուն
ու չեմ գիտեր բան մը կերա՞յ թէ կուլ տուի:
Երկու օր վերջ կը մեկնիմ Սան Ֆրանչիսքօ,
Արուեստահանդէսը տեսնելու:



ՎԱՀԱՆ ՇԱՊԱՆԵԱՆ

Օգոստոս 6-ին առաջին անգամն է որ
կ'այցելեմ հոն. կը մտնեմ մէկ շէնքէն միւ-
սը, կը դիտեմ գիտութեան ու լուսաւորու-
թեան հրաշալիքները ու կը հիանամ 20-րդ
դարու մարդկային մտքի արտադրած գլուխ
գործոցներուն վրայ. միեւնոյն ժամանակ
անէծք կը կարգամ ամեն անոնց որ գիտու-
թեան ու լուսաւորութեան այս դարը սուրի,
հուրի ու արիւնի դար ըրին:

Օգոստոս 29-ին կը վերադառնամ Փրէզ-
նօ եւ ի՞նչ դարմանալի ու տարօրինակ զու-
գադիպութիւն, ճիշդ նոյն օր կ'ստանամ
անակնկալ մի նամակ Կարսէն, Հայկական
վեցերորդ վաչտի մէջ կուռող խմբապետե-
րու մէկէն: Գլուխս երկու ձեռքերուս մէջ կը
կարգամ ու կրկին կը կարգամ, եւ ասիկա
քու նամակն էր, սիրելի Վահան Շապան-
եան, 1915, Մայիս 6 թուական կըող: Թոյլ
տուր ինձ, որ այդ քու նամակէն քաղուած
մը ընեմ հոս: Ահա թէ ի՞նչ կը գրես.—

Միտաք ջան, մնաք բարեա՛ւ. վաղը կը մեկ-
նի՞ք արչաւախումբերու հետ: Ամսոյս 7-ին բա-
նակը կը շարժի. ազգերու ճակատագիրը զի-
նուց բաղդէն կախեալ է: Մենք կը կուռինք վառ
յոյսերով, լի հաւատքով: Գիտցէք եղբայր, որ
ձեզ չեմ մոռցած, չի կըցի մոռնալ, սրտիս բո-
լոր խորշերը լեցուած է ձեզմով . . . այնքան
յուզուած եմ որ գրիչը կը դողդողայ ձեռքերուս
մէջ. այս պահուս աչքիս առաջ եկած կանգ-
նած էք: Յիշեցէք ինձ այնպէս, ինչպէս ես ըզ-

ձեզ: Եթէ ողջ ու յաղթական վերադարձայ,
 Կուգամ ձեզ տեսութեան, իսկ թէ մեռայ, գիտ-
 ցէ՞ք որ Հայ անուան արատ չի բերող մահով
 կ'իյնամ: Վերջին բառերս ձեր անունը պիտի
 ըլլայ:

«Ամբողջ բանակին առաջնակարգ զինա-
 վարժներու եւ ձիավարժներու զինապետներէն
 եմ. Ռուսի հեծելազօրաց մէջն էի իբրեւ հրա-
 մանատար: Փոխարքայէն խնդրեցի որ ինձ
 թոյլ տայ մեր Հայկական վաշտերու հետ Կար-
 նոյ արշաւանքին մասնակցիմ, եւ ընդունուե-
 ցաւ խնդիրս: Կրկին մնաս բարեա՛ւ, Միսաք
 ջան: Զեր ընդունած մահացու վէրքերը կը յի-
 չեմ, անոնց վրէժն ալ պիտի առնեմ, Հայու-
 թեան հին եւ նոր հաշիւները բոլորը պիտի մաք-
 րենք:»

Վահան, նամակդ շատ ու շատ երկար
 տարիներու լուսթիւնն է որ կը խղէր, եւ ինչ
 զարմանալի ու տարօրինակ պարագաներու
 մէջ: Դուն ի՞նչպէս եւ կամ երբէ՞ն ի վեր
 հեռացած են Կարինէն, ե՞րբ Ռուս բանակին
 մէջ մտած եւ հեծելազօրաց հրամանատար
 կազուած. բան մը չէիր գրած: Կ'ենթադ-
 րեմ միայն որ տարիներ առաջ Կարինէն հե-
 ռացած եւ Ռուս բանակին մէջ մտած ըլլա-
 լու ես, որ կըրցած ես այդ աստիճանին բարձ-
 րանալ: Դուն ո՞վ անձնուրաց միամիտ. այն-
 քան բիւրաւոր վէրքեր, անթիւ ու անհամար
 զիակներ աչքերուդ առջեւ, ու դեռ կը յիշես
 իմ չիք վէրքերը . . . : Դո՛ւն, Փոխարքայէն
 կը խնդրես Հայկական վաշտերու միանալու
 հրամանը, Հայութեան հին եւ նոր հաշիւ-
 ները մաքրելու: Մինչ դուն այդ յոյսերով

դէպի Կարին կ'արշաւես, հոն թուրք բորե-
 նիներ նմանը չի տեսնուած գազանութեամբ
 արդէն Հայուն հաշիւը կը մաքրեն . . . :
 Վահան, հոս լրագիրներու մէջ կարդացիրք
 որ Փաստրմաճեան Գարեգինը եւս կամա-
 ւորներու գլուխ անցած է, կարդացիրք նա-
 եւ որ իր Սեդրակ հօրեղբայրը Կարնոյ մէջ
 սպանուած է: Այս պահուս, ինչպէս քու,
 նոյնպէս ալ Գարեգինն դէմքը աչքերուս կը
 պատկերանայ եւ քու այս թարմ ու անակըն-
 կալ նամակը կը յիշեցնէ անոր ինձ գրած մի
 հին նամակը: Կը պրպտեմ հին թուղթեր եւ
 դայն կը գտնամ. անոր հետ կը գտնամ նաեւ
 ուրիշ գրութիւններ . . . :

Եւ արդ տեսնենք թէ դուն ի՞նչ կը գրես
 ինձ այն հին օրերէն, սիրելի Գարեգին:

ELIZABETHPORTH, N. J.

APRIL 23, 1901

«Վերջապէս քեզ գրած նամակիս պատառ-
 խանն առի ու կարդացի քո տաք սիրտ տողերը.
 այսօր ամբողջ օրը այդ նամակին ազդեցու-
 թեան տակ անցուցի, յիշեցի շատ բաներ, տա-
 րիներ առաջ, հեռո՛ւն, շատ հեռո՛ւն, դէպի Ա-
 րեւելք, այն փրած, փրկիկած քաղաքներ, կեղ-
 տոտ փողոցներով, տափակ երգիքներով, նոյն
 իսկ աթարի կոյտերը յիշեցի. այս բոլորին հետ
 միասին մարդոց դէմքերը, սիրելի դէմքեր, ո-
 մանք արդէն մեռած, ոմանք դեռ կենդանի:
 Բայց ո՞վ գիտէ, նորից պիտի տեսնեմ թէ ոչ:
 Մէկ խօսքով՝ տան հայրենիքի մօտիկ մարդոց
 կարօտը սիրտս տակն ու վրայ ըրին նորից: Այս
 բոլորը քո նամակը կարդալով: Նամակումդ
 կուզես որ մի քիչ իմ մասին տեղեկութիւն

տամ, բայց ո՞րտեղից սկսիմ . . . : Ութը տար-
ւան անցածները կարելի՞ է նամակով ամփոփել :
Պատմեմ երկու խօսքով : Բայց կը խնդրեմ առ
այժմ մեր մէջ մնայ ըսելիքներս, Կարին դտնը-
ուողներու սիրոյն համար :

«Անշուշտ կարգացած էք 1896-ի Պոլսոյ
ցոյցին մասին, Բանկ Օթօմանը առնող երիտա-
սարդներէն մէկն էլ քո փոքրիկ Գարեգինն էր,
անուընդ փոխած, Արմէն Կարօ դարձած : Յոյսե-
րու եւ ցաւերու օրե՛ր, շուտ անցան դացին :
Արդէն հինգ տարի եղաւ եւ դեռ ամէն ինչ ա-
ռաջուայ պէս անմխիթար եւ մռայլ մնաց : Այդ
օրերէն ի վեր խրուած մնացի ճահիճներու մէջ :
Իսկ թէ ինչո՞ւ եկայ Ամերիկա, դա էլ պարզ է :
Բանկի դէպքէն ի վեր երկու տեսակ կեանք ու-
նեցած եմ : մէկը իմ օրինաւոր անուանս տակ,
իբր փաստորմաճեան, եւ միւսը յեղափոխական
իբր Արմէն Կարօ . շնորհիւ ձեռք առած զգոյշ
միջոցներուն մինչեւ այսօր տաճիկ կառավարու
թիւնը ոչինչ չը գիտէ իմ անձնաւորութեան
մասին, նոյն իսկ շնորհիւ մի յիմար թիւրիմա-
ցութեան, տաճիկ ոստիկանութիւնը հաստատ
համոզուած կը կարծէ թէ ես մի Ռուսահայ եմ,
այսպէսով մերոնք ալ կասկածի եւ հալածանքի
չենթարկուեցան իմ պատճառաւ : Թող թէ
խեղճերը ոչինչ չը գիտէին իմ ըրածներէն :
Մինչեւ 1898-ի վերջերը երբ Սեդրաք հօրեղ-
բայրս Պոլիս գալով Օրմանեանէն կը լսէ եղա-
ծը, (եւ այս Օրմանեանն էր զոր դուք մատնիչ
ու դաւաճան կոչեցիք :) »

«Վերջապէս մերոնց որչափ կարելի է կաս-
կածէ հեռու պահելու համար, որոշեցի գալ Ա-
մերիկա : Զիս ճանաչողներ շատ կան հոս, կան

ԳԱՐԵԳԻՆ

Գիտեմ, կը հալիս սիրելիներուդ կաթօտով,
Ուստի կը դնեմ հոս զանոնք իրենց պատկերով :

Մէջտեղ նստած է մայրիկդ Աննան,
Խաչիկ ու Զապէլ կանգնած իր ետին .
Տիգրան՝ կիմն ու ձագուկներ իր ձախին,
Սեդրակ՝ կիմն ու ձագուկներ իր աջին :



ՓԱՐԵՔԻՆԻ ԿԱՐԵՔԻՆԻ ՍԵՐՈՒՆԻ

նաեւ մի քանիսը որ ինձ տեսած ու ճանչցած են իբր Կարօ. կ'աշխատիմ որչափ կարելի է առիթ չը տալ որ Կարօ եւ Փաստրմաճեան անունները մէկ լինելը տարածուի, այսչափ զգուշութիւններէ յետոյ, յանկարծ մի փոքրիկ անզգուշութիւն կարող է ամէն ինչ քար ու քանդ ընել. իմ ամբողջ վախս տունեցիք են, որ տեղական կառավարութեան ականջը հասնի, վա՛յ մերոնց գլխին:»

Գարեգին, ասիկա մի համառօտ քաղաւածն է քու երկար նամակին, որուն ես ալ երկար նամակով մը պատասխանեցի այն ատեն: Հօր մը, եղբօր մը պէս խրատեցի ու ջանացի դուրս բերել քեզ այն «ճահիճներէն» որոնց մէջ «մխրճուած» էիր: Կը ցաւիմ որ անլսելի եղան խօսքերս ու խրատներս. . . . Այն ատեն երիտասարդ էիր Գարեգին եւ այդքան ծայրահեղ զգուշութիւն ու խոհեմութիւն քեզ նշանաբան ըրած կ'ուզէիր քալել. . . այն ատեն՝ Ելտըզի գազանը՝ եթէ օր մը իր կատաղութեան թոյնը թափէր Հայուն գլխին, երկրորդ օրն Եւրոպական դէւանագէտներու շղթաներով կը զսպուէր: Անիկա անունդ չէր գիտեր, եւ քեզ չէր ալ ճանչնար, որով քո ընտանիքի անդամներ հալածանքի ու նեղութեան չենթարկուեալեցան. . . . Բայց նա գիտէր որ Հայեր էին, ու հազարներով մէկանց կը ջարդէր. . . . Այժմ դուն չափահաս ու խելահաս, գործեցիր այդքան անխորհուրդ եւ աղետաբեր վարմունքով մը. . . . Համիտի արժանի ներկայ լակոտները նախորդին շղթաները փշրած ու խորտակած էին եւ անոնք ոչ մի-

այն քո անունը եւ քո ով ըլլալը գիտէին, այլ եւ գլխիդ մազերն իսկ համրած էին, Գարեգին, զքեզ այդ «ճահիճ»ներուն մէջ «մխրճող» պետերու հետ անխէր Սահմանադրութեան օրերուն, այդ դազաններուն հետ համբուրուեցաք ու անոնց գիրկը նետուեցաք. եթէ այդ ըրիք, Հայ Ազգի սիրուն եւ անոր հանգիստ ապրելուն համար, այժմ որ անիկա այնպիսի փափուկ ու ահաւոր դրութեան մը մէջ կը գտնուէր, տես թէ ի՞նչ ըրիք . . . : Գարեգին, ես չեմ գիտեր թէ դուն երբ Պոլիսէն կամ Կարինէն Կովկաս կը մեկնիս, եթէ տարիներու ընթացքին մէջ այդ թուրք իժի ձագերու հետ շատ մօտ գտնուելով, միշտ անոնց հետ տեսնուելով հասկցած էիր անոնց դժոխային ծրագիրը ընդհանուր Հայութեան հանդէպ, եւ այլեւս չի կրնալով մօտէն դիտել այդ ամենը ու կը հեռանաս, ուրեմն ամենաճիշդ պահն էր ոչ թէ միայն քո ընտանիքիդ այլ երկու միլիոնն Հայութիւնը ու իրենց կացութիւնը աչքերուդ առջին բերէիր քեզ հետ գտնուող ընկերներու հետ, եւ այնպէս գործէիք. եւ ոչ թէ բացէ ի բաց անոնց հրեշային ծրագիրները աւելի կատղեցնող արարքներու մէջ նետուէիք եւ ձեր հայրենասիրի հոգիին եւ ընտանիքի գուրգուրանքին բոլորովին հակառակ ու ձախող արարքներու մէջ իյնայիք . . . : Չէ՛, Գարեգին, չէ՛. ալ բաւ է ինչ որ մնացիր Թրքահայ սեւ ճակատագիրը իրենց խաղալիք ընողներու մօտ. հեռացի՛ր եւ դո՛ւրս ելիր, քեզ հետ դուրս բեր ուրիշներն ալ. գացէ՛ք եւ ինկէ՛ք այժմ այն Ռուս-

սահային գիրկ՝ ու բոլորուեցէք անոնց շուրջ որոնց աչքերուն մէջ Հայրենիքի սեւ բաղդին համար արցունք մը կայ եւ իրենց կուրծքին տակ անոր անդարմանելի կորուստին ու թշուառութեանց կարեկից սիրտ մը: Ակնարկ մը ձգէ շուրջդ ու տես այն հարիւր հազարներով խելակորոյս փախստականները. գտնաս այն սիրելի դէմքեր, որոնց կարօտով գտնաս այն սիրելի դէմքեր, որոնց կարօտով կ'ապրէիր . . . : Անոնց հետ միասին՝ յիշե՛կ'ապրէիր . . . : Անոնց հետ միասին՝ լացէ՛ք: ու աթարի կոյտերովը ու միասին՝ լացէ՛ք:

Թ.

ԿԱՐՆՈՅ ԳՐԱԽՈՒՄԸ

1916, Փետրուար, մօտաւորապէս վեց ամիս կընէ որ գրիչս թողած եմ, հայրենիքի տխուր լուրերը զիս ընկճած են բոլորովին, ընտանեկան երեք սուգեր ալ ասոնց միանալով շատ սեւ մտածումներու քշած տարած են զիս, իրար ետեւէ Հարս, Մայր, Եղբայր հողին յանձնեցինք հպարտ ու լալագին գոհունակութեամբ մը, վերջին ապաստան մը գէթ կուտայինք իրենց, երբ անդին թաղուելու շնորհէն իսկ իսպառ զրկուած էին, Հայ քոյրեր, Հայ մայրեր, Հայ եղբայրներ: 1916-ը Ռուսական մեծ յաղթութեան մը լուրը բերաւ իր հետ. Կարնոյ գրաւման լուրը, որ թէ դաշնակից պետութիւններուն եւ

Թէ մասնաւորապէս Հայերուս համար մեծ կարեւորութիւն ունէր: Կարնոյ պէս ամրացած քաղաքի մը գրաւումը Ռուս բանակին առջեւ կը բանար Հայկական բոլոր նահանգներու դռները եւ Հայուն համար ասիկա ազատագրութեան թուականը պիտի ըլլար. բայց ենթադրուածին պէս դիւրին չեղաւ, այս յառաջացումը իր յամր քայլերուն հետ բերաւ մեզի շատ եւ շատ տխուր լուրեր, հայրենիքի հողերէն . . . :

Այս լուրերու ետեւէն ահա կը հասնի եւ կը կարգամ «Ազգ» թերթի մէջ կարճ եւ արին արցունք մի բաց նամակդ սիրելի Վահան, աւերակ Կարնէն գրուած, որով կը հետեւցնեմ թէ Կարնոյ արչաւախումբին մասնակցած ես, ցուրտին ու բուքին կուրծք տալով քեզ նման անձնուրացներու հետ. դացեր ես նահատակ եղբայրներուդ օգնութեան, թշուառ Հայուն ազատման: Բայց երբ կը ձեռքէք Կարինը շրջապատող արին թաթախ վարագոյրը, ահա կը պարզուի ձեր աչքին այն ահաւոր տեսարանը զոր երկու տողով նկարագրած էիր . . . : Ի՞նչ յոյսերով, ի՞նչ խորհուրդներով դացիր Կարին եւ ինչ հրէշային տեսարաններու ականատես եղար: Ի՞նչ եղաւ արդեօք սիրտդ երբ տեսար այն ամեն դատարկ տունները, այն քար ու քանդը, այն դիակները ու չոր կմախքները անհամար սիրելիներու: Եւ երբ հասար ձեր տանը առջեւ, ի՞նչպէս սարսուած հողիդ խոտեցիւր ներս քո ազնուական մօր, քո սիրական քոյրերուդ ու եղբարցդ վիզը պըլլըուելու տենջանքով եւ հոն քո սրտիդ հա-

տորներուն տեղ գտար այն ինկած թաղերու կիները իրենց լակոտներով: Ո՞ւր տարին, ի՞նչ ըրին, գտա՞ր անոնց հետքը, գէթ ոսկորոտիքը . . . : Գարեգին, արդեօք դուն ալ Կարնոյ արչաւախումբին մէջ էիր. դուն ի՞նչ եղար երբ անցար այդ փողոցներէն եւ ինքզինքդ գտար ձեր տան առջեւ. ի՞նչ ըրին դժբաղդ մայրիկդ Աննան, ո՞ւր տարին Յովհաննէսի, Տիգրանի եւ Սեդրակի կիներն ու ձագուկները. ապահովաբար ձեր տունէն ու ձեր թաղէն շատ հեռու չեն անոնք, բայց ո՞վ դիտէ ամեն մէկը ո՞ր մէկ հրէշին որջին մէջ կը գտնուի ու կը տանջուի: Հարցո՞ւր այդ չէն տան անխօս պատերուն եւ ըսեն թէ ի՞նչ արհաւիրքներու ականատես եղան . . . :

Սիրելի Վահան, Կարինէն գրած բաց նամակդ կարգալէս վերջ՝ ահա կուգայ Բաբերդի եւ Երզնկայի ճակատներէն գրուած նամակդ: Արինաթաթախ վարագոյրը հոն ալ քեզպէս անձնուրաց կամաւորներու հետ պատուելով, կը տեսնէք եղած ու գործուած հրէշութիւնները: Ա՛յ Վահան, կամաւորական անհամբեր ու անհեռատես շարժմանց հակառակ ըլլալովս հանդերձ, կարեկցած ու լացած, հիացած ու խոնարհած եմ այն ամեն կամքի ու նկարագրի տէր անձնուրաց զինուորին ու կամաւորին առջեւ, որ իր հայրենիքին ու հայրենակիցներուն փրկութեան յոյսով ու վրէժի ծարաւով կուրծք տուաւ բուքին ու սառին, սուրին ու կրակին: Նա թողուց իր հանգիստն ու վայելքը, վիրաւոր, մերկ, անօթի ու չարչարանքներուն լեղին կուլ տալով քալեց ու դեռ կը քալէ

հայրենիքի արիւնով շաղաղուած հողերու վրայէն: Ահա մին դուն ես անոնցմէ, եւ ո՞ր Հայն է որ գլուխ չի ծռէ ու չի խոնարհի այդ պիսի հաստատ նկարագրի, պողպատէ սըրտի ու ճշմարիտ անձնութեան մը առջեւ: Բայց միեւնոյն ատեն ո՞ր մէկ Հայն է որ գլուխ չի բարձրացունէ, չի բողոքէ ու արհամարհանօք չի նայի այն ամեն անոնց որ նեղութեան պահուն իրենց հանգիստը փրնտ ունցին, վտանգի ժամանակ իրենց մորթը ազատել խորհեցան լուկ եւ երբ գտան իրենց հանգիստը ու ապահովութիւնը, կրկին ըսկըսան սրահներու եւ լրագիրներու սիւնակներու մէջ Հայ կամաւորին, Հայ անձնութեան անունն ու արիւնը շահագործող հերոսներ դառնալ: Թարմ օրինակ մը: Դեռ պատերազմը չէր սկսած, մի ոմն այս տեղէն կը մեկնի էջմիածին իր գործերուն հաշիւ տալու եւ կամ ինքզինք արդարացնելու: Երբ կը հասնի հոն, պատերազմը կսկսի. ան իր աչքերով կը տեսնէ եղած արհաւիրքներ. այդ անձ իր վրայ կը կրէր յեղափոխական պետի մը, պատուելիի մը ու վարդապետի մը անունները: Խելակորոյս վիրաւոր ու հոգեվարք այդ դժբաղդներ պէտք ունէին ըլլայ յեղափոխականի, ըլլայ պատուելիի, ըլլայ վարդապետի. մին իր վէրքերը խնամող մը կ'աղաղակէր, միւսը հոգեւոր մը խիթարութեան կը կարօտէր, ուրիշ մը վերջին հաղորդութեան պապակը կ'զգար: Եւ այդ մարդ այդ ամեն կարօտութիւնները տեսնելով իր շունչը կրկին հոս կ'առնէ, երբ կընար նոյն իսկ իր վրայէն իրապէս սրբել

այն արատը, հոն այդ դժբաղդներուն մօտ մնալով ու իր անձ անոնց իսպառ դնելով:

Օրեր կը թռին, տարիներ կը բոլորին ու արիւնը կը հոսի եւ դեռ չենք գիտեր ո՞րքան աղէտներ կան թափուելիք ընդհանուր աղգաց մասնաւորապէս Հայ ազգի գլխուն: Երկաթէ Խաչին ու Մահիկին միասնաբար գործած գործքեր դեռ ամբողջովին ցուցադրուած չեն աշխարհի. եկած լուրերը սակայն արդէն բաւական եղած են մարդկութիւնը ցնցելու, վերջերս մասնաւորապէս եւ նոյն իսկ մի քանի Գերման անհատներու ականատես վկայութիւնները Հայ ցեղին կրած անլըսելի չարչարանքներու մասին, մարդ էակին սիրտը կը բզկտեն:

Ո՞վ երկաթէ խաչը ձեր կուրծքին կրող վեհապետներ, ձեր ձեռքերով այդ խաչին տիրող պատկերները ծակծկեցիք, անոր յիշատակին համար կանգնուած արձանները քանդեցիք, անոր արիւնով շաղաղուած սուրբ հաղորդութեան մաքուր ամանները աղտեղութեամբ լեցուցիք եւ այսօր միեւնոյն ձեռքերդ անոր կ'երկարէք, անոր պաշտպանութիւնը ու զօրութիւնը կը փրնտ ունէք եւ զայն այսպէս ծաղրելէն ու նախատելէն վերջ, իբր անմեղ մը, իբր ոչ պատասխանատու մը այս ահաւոր արիւնահետախանաւորութեան մը աւերին, անոր անողութեանց, քանդին ու աւերին, անոր անողութեան նով հրապարակ կուգաք եւ խաղութեան պայմաններ կ'առաջարկէք: Դուք տիեզերքը որբացունէլէն, բիւրաւոր ընտանիքներ թշուառացունէլէն, այնքան կեանք ոտքերուդ տակ մահացնելէն, ամեն կուրծքի տակ

հառաչանք ու կսկիծ գետեղելէն վերջապէս Գրիսառոսի անունով Գրիստոնեայ անմեղ ժողովրդոց լէգէոններ ջարդելէն ու փշրելէն վերջ իբր անմեղ մը եւ յաղթական կ'ուզէք ոտքի՞ ելլել: Դուք թերեւս շատոնց ոտքի կանգնած պիտի լինէիք, դուք ձեր երկար տարիներէ ի վեր ծրագրած խորհուրդները իրականացած պիտի տեսնէիք, վայելելով հանդերձ ամբողջ աշխարհի յարգանքն ու պատկառանքը, եթէ դուք ձեր վիթխարի ոյժին, ձեր հսկայ զօրութեանն ու մեծութեանը հետ, սրտի մեծութիւն, հոգւոյ վեհութիւն, մարդկային խիղճ ու զգացում ունենայիք: Այժմ երեւան կուգայ որ ձեր աչքեր այն հեռւոր Հայաստանին ալ տնկած էք եղեր եւ անոր փրփրկած օճախներուն ու խրճիթներուն իսկ տիրանալ ուզած էք: Թող տիրանայիք անոնց եւ տանէիք հոն ճշմարիտ քուլշըրը շէնցունէիք ամեն աւերակ տեղեր, սփռէիք իրական լոյս ու դիտութիւն, ծաղկեցունէիք արհեստ ու վաճառականութիւն, երկրագործական նոր գործիքներով ձեր եւ աշխարհի շտեմարանները լեցունէիք, դարերէ ի վեր լեռներու ծոցին մէջ պահուած գանձերն իւրացունէիք. վերջապէս այն աշխատասէր ու մտաւորապէս արթուն Հայ ժողովուրդը ձեր օգտին, ձեր փառքին ու ձեր մեծութեանը համար գործէին ու քրտինք թափէին: Թող այս ամենը ձերն ըլլար, գէթ երկու խօսք ձեր չրթներէն ելնէր եւ այդ ահաւոր ու անդարմանելի ոճիրը կեցունէիք, խնայելով զանոնք, չի քանդէիք անոնց դարաւոր բոյներ եւ այդ

անջնջելի ոճրին մեղսակցութիւնը ձեր ճակտին վրայ չի դրօշմէիք եւ այս ամեն եթէ պիտի մարսէք, կանգուն ու յաղթական պիտի մնաք, վա՛յ, հազար վայ մարդկութեան . . . :

Իսկ դու՝ «DIEU ET MON DROIT», «Աստուած եւ իմ իրաւունքս» նշանաբանը կրող Մեծն Բրիտանիա, հարիւր հազարներով զինուորներդ հողին տակը թաղուեցան, նաւաստիներդ ծովերուն յատակը իջան, միլիառներով յառաջ եկած նաւերդ ու զրահաւորներդ վայրկեանի մը մէջ ծովամոյն եղան, անթիւ ու անհամար գանձերդ բոցերու եւ կրակներու մէջ հալեցան. եւ ինչո՞ւ այս ամեն, քու շահը, քու իրաւունքը պաշտպանելու եւ քու պատիւը փրկելու համար. ու դեռ չենք գիտեր որքան զոհեր ու կորուստներ վիճակուած է քեզ, սակայն աշխարհ գիտէ որ եթէ քու ներկայ ահաւոր կորուստներէն ամենափոքրիկ ու աննշան մաս մը այն Արեւելեան կնճռոտ հարցին համար զոհած ըլլայիր ժամանակին, խեղճ, աղքատ ու գերի ժողովրդոց իրաւունքն ալ ի նկատի առած լինէիր, այժմ այս անհաշուելի եւ անդարմանելի կորուստներն ընելու վիճակին մէջ չի պիտի գտնուէիր:

Իսկ դուք հրեշներէ սերած էնվէրներ ու Թալէաթներ, դուք որ հինգ հարիւր տարուան ձեր նախնիքներէն ձեզ յանձնուած աւանդը այդքան անողորմ, այդքան դժոխային չարչարանքով փճացուցիք ու դեռ կը շարունակէք զայն, բոպէ մը ձեր այդ դիւալին խորհուրդներէն չսթափեցա՞ք, եթէ

ձեր վերջնական որոշումն այն է որ անոր մնացորդ փշրանքներն եւս պիտի ջնջէք, ապահով եղէք որ Թուրքն ալ անոր հետ միասին պիտի ջնջէք, քանզի Թուրքը առանց Հայուն կեանք չունի, Թուրքը առանց Հայուն չի կրնար ու չի պիտի կրնայ ապրիլ:

Դուք դարերէ ի վեր հպատակ, գերի ու ձեզ ստրուկ եղող Հայ ազգը ջնջել կը ջանաք եւ գիտէ՞ք թէ ինչ պիտի շահիք եւ կամ ի՞նչ պիտի ունենաք ատոր փոխարէն. այն դաշնակիցը, որուն կռնակ տուած եւ ձեր կանգմանն ու փրկութեան յոյսը անոր վրայ դրած ու անոր յաղթութեան կ'սպասէիք (եթէ իրականանայ իսկ ձեր այդ բաղձանք), այն ատեն գերութեան այն շղթաներ որ Հայուն ձեռքերն ու ոտքերն անցուցած էիք, ձեր ձեռքեր ու ոտքեր անոնցմով պիտի կապէ, այն լուծը, որ Հայուն վզին դրած էիք, զայն ձեր վզին պիտի անցունէ, այն ստրկութիւնը որ Հայէն կը պահանջէիք, նոյնը ձեզմէ պիտի պահանջէ: Ահա թէ ինչ պիտի շահիք. ասոր վստահ եւ ապահով եղէք: Կոտորեցիք, կողոպտեցիք, թրքացուցիք, չնական կիրքերնիդ յագեցուցիք, մուրացկանութեան կնիքն ալ Հայուն մնացորդներուն ճակատին վրայ դրօշմելով բովանդակ աշխարհի պրոպականդ ըրիք եւ այժմ ասդ անդ ինչ կած յանցանքին ու պատասխանատուութեան բեռն ալ անոր ուսին կ'ուղէք դնել: Ով դուք ի՞ժի ձագեր. այդ մի քանի ինքնակոչ Ռուսահայերու Թրքահային սեւ ճակատագիրը իրենց ձեռք իբր խաղալիք ընելնին դուք շատ լաւ գիտէիք, նաեւ գիտէիք անոնց

խղճի ու զգացմանց չափն առ Թրքահայը, որով դուք անոնց եւ մի քանի անխորհուրդ ու խելագար Թրքահպատակ Հայերու առաջնորդներ պատրուակ ու պատճառ բռնելով, այդ ահաւոր ոճիրը գործեցիք, անտեսելով բիւրաւորներու առ ձեզ ունեցած հաւատարմութիւննին ու ամենամեծ զոհողութիւննին: Եւ կարծես բաւ չի լինէին այն տասնեակ հազարներով հայ զինուորներուն, որոնք ձեզ համար արիւն կը թափէին, խրժուժ չարչարանքով մորթոտումնիդ կարծես բաւ չէր, հազարաւորներ ջնջին պատրուակներով կախաղաններու վրայ բարձրացունելնիդ եւ ահա բովանդակ Հայութիւնը տեղահանութեամբ կը բնաջնջէք. ու դեռ ձեր գազանային վրէժխնդրութեան ծարաւը չի յագենար, պատասխանատուութեան բեռ մ'ալ անոր ուսին բառնալ կը ջանաք: Ո՛վ բորենիներ, մի յոգնիք, եթէ ձեր պաշտպանը յաղթական դուրս գայ, արդէն այն օրէն օրօրօցի մանուկէն մինչեւ ցուպ ի ձեռին ալեւոր Հայը պատասխանատու է եւ յանցաւոր: Իսկ եթէ ջախջախուի, դաշնակից պետութիւնք բովանդակ Հայուն իրենց հանդէպ ցոյց տուած անձնուիրութիւնն ու զոհաբերութիւնը պիտի անտեսեն, պիտի ոտահարեցնեն իրենց շահուն համար նախընտրեն եւ կրկին իրենց շահուն համար ձեր չնական գործքերուն աչք պիտի դոցեն եւ ձեր լրբենի խօսքերուն ականջ պիտի տան այն ատեն իրաւամբ աշխարհ գեհենի թող վերածուի, քար ու քանդ լինի:

Թօլսթօի մարգարէութիւններ կարծես մի առ մի կ'իրականանան. ահա բովանդակ

աշխարհ բոցերու մէջ է, դահեր սկսած են սարսիլ: Ո՞վ կրնար երեւակայել որ Զարահան դահը այսպէս ահաւոր կերպով պիտի տապալէր եւ երկու հարիւր միլիոն ժողովրդեան մը ղեկը երկու հրեաներու ձեռք պիտի անցնէր եւ միեւնոյն ժամանակ ո՞վ կրնար գուշակել որ այդ մեծ անկումէն Հայուն համար մեծ յոյս մը եւ լոյս մը պիտի ծագէր: Ահա լուրեր կը հասնին ու կը լսենք որ Հայուն սիրտը, Կարինը, իր բերդերով ու ամրոցներով, անհատներ ի պաշարով ու ռազմամթերքով Ռուսներուն ձեռքով Հայերուն կը յանձնուի: Կարծես Ռուսներ Հայերուն ըսել ուզէին «մենք մեր զէնքեր կը նետենք մեր հայրենիքը կործանելու իսկ դուք առէք զանոնք ձեր հայրենիքը փրկելու:» Սակայն այդ յոյսի եւ լոյսի լուրերուն դասալքութեան սեւ սեւ լուրերը անմիջապէս յաջորդեցին Ռուսահայ զինուորին ու կամաւորն ալ իրենց պետերու հրամանով Ռուս զինուորին օրինակին կը հետեւին եւ զէնքեր մէկդի կը նետեն: Ասոնք ալ կարծես իրենց վարդին թուրքին ըսելու՝ դուք առէք այդ զէնքեր եւ մնացորդ Հայն ալ այդ զէնքերով կոտորեցէք: Պահ մը վարանեցայ եւ չուզեցի հաւատալ թէ Հայ ճակատագրի հետ այն քան անողորմ վարուող այդ պետեր այսպիսի մահու եւ կենաց բոլորի մը զէնքեր վար դընելու վատութեան անդարմանելի կնիք մ'ալ իրենց ճակատին դրօշմելու չափ յառաջ պիտի երթան: Սակայն աւաղ, եկած լուրերն ամեն ինչ կը հաստատեն ահա թուրքի հետ

հաշտութեան եւ ձեռք սեղմումի անիծուած լուրերն ալ կը հասնին:

Այս տխուր եւ դժոգքի չափ տխուր լուրեր յանկարծ յիշողութեանս կը բերեն այդ պետերու աշակերտներէն միոյն մի գրութիւնը. կը փնտռեմ զայն եւ զարմանալի գուգադիպութեամբ այդ գրութեան հետ կը գտնամ Սանասարեան Վարժարանի աշակերտի մը պատկեր, ասիկա քու պատկերն է, սիրելի Գարեգին, ուստի խնդրեմ կրկին ինձ մօտ եկուր միասին կարդանք դասակիցներէդ միոյն այդ գրութիւնը: Ահա թէ ինչ կը գրէ.

«Բաւական է ինչ որ խոնկին ծուխը հոտոտեցինք, ասկէ վերջ վառօդին ծուխը հոտոտենք: Բաւական է ինչ որ մոմեր վառեցինք այդ անկենդան պատկերներուն առջին, վերջ թող տըրուին ու փոխարէն վառօդի պատրոյկներ թող վառին: Բաւական է ինչ որ ոսկի, արծաթ խաչեր փայլեցունցինք, այժմ այդ ամենուն տեղ նիզակներ ու սուրբ փայլեցունցենք: Քչոցներ ու ծնողանք ի՞նչ պէտք ունին մեզ, պատերազմի փողեր թող անոնց տեղ դրաւեն: Մեղք չե՞ն, այն լուծանք որ կը պարպուին պնակներու մէջ այրիի մը, որքի մը հացի կտորի մը օգնութեան համար. ո՛չ, այդ ամեն մէկ լուծանք այլեւս պէտք է պարպուին Արեւմտեան Պիւռօթեան ձարանի մէջ: Եկեղեցին զմեզ փճացուց, թող քանդուին այդ շէնքեր եւ սրահներու վերածուին: Ի՞նչ տեսանք եւ օգտուանք Կաթողիկոսներու, Պատրիարքներու շարքերէն, այլեւս կոսներու, Պատրիարքներու շարքեր հաս-վերջացնելու է եւ տղերքներու շարքեր հաստատելու է: Ի՞նչ ըրին մեզ մեր սուրբեր եւ ի՞նչ

սորվեցուցին, եթէ ոչ ստրկութիւն: Թող մոռցուին այդ ամեն եւ թող յիշուին Պանք Օթոմանի հերոսներ: Ի՞նչ պարգեւեցին մեզ նշխանքն ու խորհրդանշանքն, Լամբրոնացիին ու Նարեկացիին, եթէ ոչ մի քանի տափակ աղօթքներ. փոխան դոցա կարդալու է զգայացունց գրութիւններ ու բանաստեղծութիւններ որ Ահարոնեանի գրիչէն ու Ժընէվի աղերհէն կը բղխին եւ որ նոր սերունդին կեանք կը պարգեւէ . . . »

Գարեգին, լսեցիր այս խօսքեր. այժմ ինձ լսէ, թէեւ դուն փոքր էիր, սակայն անշուշտ կը յիշես որ Ռուսաստանի խորերէն եւ այնքան հեռուներէն տարուան երեք եղանակին հարիւրաւոր Ռուսահայեր իրենց նժոյգներուն վրայ նստած կուգային Կարնոյ փողոցները թունդ հանելով կ'անցնէին ու կ'երթային Սուրբ Կարապետ ուխտի եւ անոնք այդ Սուրբին ու Սրբավայրին, այն խորհրդանշանքին ու Նարեկացիին, այն որբին ու այրիին համար կը կրէին խուկն ու մոմը իրենց ծոցին արծաթ ու ոսկի խաչեր իրենց կուրծքին, լուման ու ուռալլին իրենց գրպանին. սակայն միեւնոյն ատեն վառօդին հոտը անոնց վրայէն կը բուրէր, շարան շարան փամփուռներ իրենց կուրծքեր կը ծածկէին, ուսերուն վրայ կը փայլէին նիզակներ, սուրն ու դաշոյն մէջքերէն վար կը կախուէր ու վա՛յ է եկեր այն Թուրքին ու Քիւրտին որ անոնց խաչին ու խաչփայտին, սուրբին ու հաւատքին դէմ խօսք մը, բառ մը արտասանէր, տեղն ու տեղ չան սատակ կը լինէր: Ի՞նչ ահաւոր անկում. ո՞վ կրնար երեւակայել ու հաւատալ որ այսքան կարճ

Ժամանակի մը մէջ այն խուկնին ու մոմին, այն վանքին ու տաճարին համար իրենց կեանքը նուիրողներուն նախատիչներ ու քանդիչներ պիտի յաջորդէին: Թոյլ տուր Գարեգին հոս քեզ յիշեցունեմ Յովհաննէս հօրեղբայրդ: Երբ ձեր Ընթերցարանը իմ ձեռքս էր, օր մը թուրք մը Յովհաննէս հօրեղբորդ հետ կռուի բռնուեցաւ ու շատ մը նախատական խօսքեր ըրաւ. Յովհաննէս լըռեց, բայց վերջին պահուն երբ այդ Թուրքը խաչին հայհոյեց, Յովհաննէս քաշեց իր ատրճանակը զայն սատկեցնելու, բարեբաղդաբար շատ մօտ գտնուելով բռնեցի բաղդաբար, ուրիշներ ալ հասան օգնութեան եւ այսպէս մեծ չարիքի մը առջեւը առնուեցաւ: Գարեգին Յովհաննէսի փեշերէն լոյս չէր կաթէր, ինչպէս որ քու եւ իմ. բայց ի՞նչ էր որ Յովհաննէս այլեւս չի հանդուրժեց երբ Թուրքը խաչին հայհոյեց. ահա թէ ի՞նչ էր: Այդ միջադէպի պահուն հոն կը գտնուէր Ընթերցարանին ամենօրեայ յաճախող Նէճիպ Պէյ անուն Թուրք մը. երբ ամեն ինչ հանդարտեցաւ, ինձ մօտ եկաւ ու ըսաւ. «Կեանքը տիկնիկէ քօզանմա, նիւտմէֆ օլտուրնի շինտիֆ անլատըմ:» Ուրեմն Թուրքերը Հայէն աւելի Հայուն հաւատքէն կը սոսկան եղեր, որ Ժամանակին այդ խօսքը ըսած են: Արդեօք այդ սոսկումը հըրէշ թալէաթին մէջ կա՞ր որ այն չիք Սահմանադրութեան օրերուն տեսնելով Հայ ազատականներուն Հայ հաւատքի դարաւոր հիմերը քանդելու քաջութիւննին, տուաւ ա-

նոնց ամեն դիւրութիւն ու պաշտպանութիւն . . . :

Դուք «եկեղեցիները թող քանդուին» քարոզող պետեր, դուք չի տեսաք որ Կարնոյ եկեղեցին արդէն փակ էր ու աւերակ, հոն այլեւս մոմեր չէին վառուէր, ոչ ալ խոնկի հոտը կը բուրէր, այն անկենդան պատկերներ արդէն բզկտուած էին, արծաթ ու ոսկի խաչեր կողոպտուած ու փրշրուած. ձեր բաղձանքն լիովին իրականացած էր, ամեն ուրեք վառօդի հոտը միայն կը բուրէր, բիւրաւոր պատրոյգներ ու փամփուշտներ Կարնոյ սարերն ու ձորեր էին ծածկեր: Կարնոյ ամրոցներ ու բերդեր թընդանօթներու ու ռումբերու ծանրութեան տակ կը տքային, զօրանոցներու մէջ անհամար սուրեր ու դաշոյններ զիրենք շողացնող ձեռքերու կ'սպասէին: Ինչո՞ւ լեցիւք դանոնք, ի՞նչ էր պատճառ որ այդ նմանը չի լսուած ու տեսնուած պատեհութիւնը ոտնակոխ ըրիք ու պատճառ . . . Պատճառը այն էր որ Կարնոյ փողոցներ թունդ հանող այն կտրիճ ուխտաւորին բարեպաշտ հոգին ու նկարագիրը մեռուցած էիք: Պատճառը այն էր որ դուք ձեր կուսակցութեան անունն ու փառքը հայրենասիրութեան փառքէն ու անունէն միշտ վեր դասեցիք: Ուրեմն ոչ եկեղեցին իրեն կամարներովը, ոչ նարեկացին ու Լամբրոնացին իրենց տափակ աղօթքներովը՝ այլ ժընէվի ինչպէս նաեւ Լոնտոնի աղուներէն, Ահարոնեաններու եւ նմաններու գրիչներէն բղխածներն էին եղան ու դեռ պիտի լինին Հայուն ստրկութեան ու

փճացման պատճառ . . . : Ահա նոյն ինքն այդ Ահարոնեան, իր գործքերով մէջտեղն է: Այո, ճշմարիտ է, քառօրդ դար նա թըրքահայի ցաւերն ու տարտերը երգեց եւ այսօր նա նոյն բերնով Ռուս զինուորին դասաւոր նա նոյն բերնով երգեց եւ նոյնը լըքութիւնը գովաբանելով երգեց եւ նոյն Հայ զինուորին ընել ուղեց: Դարձեալ նոյն ինքն էր որ թրքահայի համար «Արցունքի չովիտներ» գրեց եւ այսօր նոյն այդ ձեռքերով բովանդակ Հայութեան դահիճներուն հետ հաշտութեան պայմաններ գրեց, կնքեց եւ անոնց արիւնոտ ձեռքերը սեղմեց: Եւ այս ամենը լրացնելէ վերջ, դիւանագէտի շորեր հագած իբրեւ ներկայացուցիչ Արարատեան կառավարութեան, շունչը Փարարատեան կառավարութեան, կ'ապրի Փարիզի աբիդ կ'առնէ եւ այժմ նա կ'ապրի Փարիզի մեծամենանշանաւոր պողոտային վրայ, մեծածախս ապարանքի մը մէջ եւ այդ ճոխութեան եւ շռայլութեան բնակարանէն կոչ կ'ընէ Հայութեան որ շուտով օգնութեան հասնին Արարատի հովիտներուն մէջ սառին ու սովին ճիրաններուն մատնուած դժբաղդներուն . . . : Մեր Պ. Բանաստեղծը գէթ լաւ գործ մը կատարած պիտի լինէր՝ եթէ Արարատեան կառավարութեան իրեն յանձնած դիւանագիտական թուղթերը կարող անձնաւորութեան մը յանձնէր եւ ինքը իր բանաստեղծական թուղթերը առնելով երթար Արարատի հովիտներու բարձունքները թէ այս անգամ ալ «Արիւնի Հովիտներ» մը գրեր: Անշուշտ այդպէս պիտի ընէր, եթէ հայրենասիրութեան հոգին փառասիրու-

Թեան հոգիէն աւելի տեղ գրաւած ըլլար իր սրտին մէջ . . . :

Գարեգին, քեզմով սկսայ այս գրութեանս յառաջաբանը, քեզմով շարունակեցի, քեզմով ալ պիտի վերջացնեմ անոր վերջաբանը:

Գիտեմ ու քաջ գիտեմ ու տեղեակ եմ որ դուն քու մանուկ հասակէն անձդ նուիրեցիր տառապած ցեղիդ փրկութեան ու ազատագրման, սակայն Թրքահայր փրկող այն մի քանի ինքնակոչ պետեր ու վարիչներ, ինչպէս որ ուրիշ շատեր, քեզ եւս առաջնորդեցին քանդի ու աւերի ճանապարհ ու «մխրճեցին ճահիճներու մէջ» եւ դուն այդ ճահիճներու միջնորդութեն ազդուելով գործեցիր մեծ ու աղետաբեր սխալներ, առանց ժամը ու պահը նկատի առնելու: Անշուշտ դուն ինքդ զգացիր քո գործած սխալներ ու թերեւս ատոր համար պահ մը ինքզինքդ այդ ճահիճներէն դուրս ձգիր գացիր ու Գանձակ առանձնացար, սակայն չեմ գիտեր թէ ի՞նչպէս կրկին հոն վերադարձար կամ վերադարձուցին քեզ եւ այսպէս քո նախկին սխալները դարմանելու ու միանգամայն ինքզինքդ ընդհանուր Հայութեան պաշտելի ընելու առիթը կորսնցունելով ու ոտնակոխ ընելով՝ սխալներուն ամենէն աններելին ու անդարմանելին գործեցիր: Ահա թէ ի՞նչպէս: Դուն անպատեհ ժամու մը շունդալից կերպով կամաւորներու գլուխ անցար, իսկ երբ ճիշդ ժամը ու պահը ներկայացաւ, հեռացար կամաւորներու շարքերէն ու շունչդ այս օտար երկիր առիր եւ քու պատկանած

կուսակցութեան յենլով այս ու այն պաշտօններ հետապնդեցիր . . . : Գարեգին, ինչպէս որ քո ընկեր Ահարոնեան իր բանաստեղծական գրչի տեղ դիւանագէտի գրիչ տնելու ոչ յարմարութիւնը ոչ ալ իրաւունքը ունէր, նոյնպէս ալ դուն այլեւս քո կամաւորի պաշտօնէն դատ ունէ պաշտօն առնելու յարմարութիւնը ու իրաւունքը ունէիր: Կրկին, ինչպէս որ այդ Պ. Բանաստեղծին տեղը Արարատի հովիտները պէտք էր լինէին քու տեղն ալ միակ ու միակ դժբաղդ ծննդավայրդ, Կարին պէտք էր լինէր, քանզի հոն վերապրողները չէին միայն որ քեզ կոչ կ'ընէին ու իրենց մօտ կ'ուզէին, այլ նոյն իսկ մեռելներն, քարերն ու փայտեր: Կարդայ Գարեգին, կարդայ ի ստորեւ գրուած տողերն եւ տես թէ ինչո՞ւ համար քեզ կոչ կ'ընէին.

ԵՐԶՐՈՒՄԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

(Ականատեսի Պատմութիւն)

Կարին, 27 Մայիս, 1915

«Շատեր իրենց մանուկներն ու ստացածքի փրկութեան համար դիմում են մահմետականութեան, բայց չեն ընդունուում: Մարդիկ ճարահատած, տեսնելով իրենց տարիների արիւն քրտինք աշխատանքի այսպէս անողորմ փճացումը, խեղաբարի պէս ընկնում են փողոցները, վազվզում այս ու այն կողմը, սրան նրան դիմում, բայց բոլոր «բարեկամ»ներն էլ, սկսած Գերման կցորդից, Կուսակալից,

Սէֆուլլայից ու վերջացած վերջին աղաքիրվաներից, բոլորն էլ վռնտում են նրանց: Կուսակալը ասում է, «Ինձ դիմելուց աւելի լաւ է որ դիմէիք Փաստրմանեան Գարեգին Էփէմտիին: Ըստ նրան Ռուսական բանակի հրամանատարը Փաստրմանեանն է եղել:»

Արդ տես թէ որքան մեծ ու ահաւոր պատասխանատուութիւն մը կայ քո ուսերուն: Ուստի այն մահու եւ կենաց պահուն երբ այն կամաւորներ իրենց մի քանի անսիրտ ու անհոգի պետերու հրամանով զէնքերնին վար դրին ու դասալքութեան դիմեցին, դուն նոյն պահուն Կարնոյ ամբողջներուն վրայ քով քովի կանգնած պէտք էր լինէիր այն քաջին, այն հերոսին հետ, որուն համար դուն ու քո ընկերներ ու պետեր երգեր շինեցիք, անոր անունին ձօնեցիք եւ ձեր խումբեր տարիներով այդ երգերով խրախուսեցիք: Այդ անձնուրաց մարդ ինքն ալ քեզ պէս մանկութեան հասակէն իր կեանք նուիրեց տառապած ազգին փրկութեան եւ նա գործնականապէս ապրեցաւ յեղափոխական կեանքը: Նա թողուց իր տուն տեղ ու հանգիստ, լեռներու կիրճեր իր տունը բնակ ապառաժ քարեր իր անկողին, սուր ու հրացան իր անբաժան ընկերներ. նա ալ կրկին քեզ պէս այդ «ճահիճներու մէջ մխրճուած» էր, սակայն այլեւս չի հանդուրժեց մնալ այդ մթնոլորտին մէջ, պատռեց անոր սեւ քօղը ու դուրս ելաւ: Բայց նա մնաց միշտ միշտ հաւատարիմ իր ուխտին ու երբ պատեհ ժամը ներկայացաւ, նա իր շունչը ա-

ռաւ Կարին, օրուան ու կացութեան տէրը դառնալու: Ահա այդ պահուն էր որ կուրծքդ բաց, մէկ ձեռքդ Պանք Օթօմանի ուսմբերը միւս ձեռքդ կամաւորի սուրն հոն կանգնած հայրենասիրական կոչով մը ուշքի ու գիտակցութեան պէտք էր բերէիր դասալքները: Եթէ չի լսէին, թող քո պատկանած կուսակցութեան անուան ու փառքին համար կոչ ընէիր, իսկ եթէ այդ ալ չլսէին, քո վերջին կոչը մեռելներուն թող ուղղէիր եւ նրման Մառնի ճակատամարտի հերոսին, դոռայիր «DEBOUT LES MORTS», ու վերջապէս անկարելին կարելի պէտք էր ընէիր եւ պէս անկարելին կարելի պէտք էր ընէիր եւ դառնայիր եւ ահա կարգը քուկդ պիտի լիդառնայիր եւ ահա կարգը քուկդ պիտի լինէր ոչ թէ միայն խելակորոյս թուրքերուն ու Քիւրտերուն, այլ Ռուսաստանի թաթարներուն ալ ըսելու «Ինձ դիմելուց աւելի լաւ է որ դիմէիք Կարնոյ Կուսակալին ու Սէֆուլլային:»

Եւ ահա այն ատեն ամեն Հայ շրթներ
«Անդրանիկը քաջ, իր ընկերներով»,
երգին հետ պիտի երգէին՝

«Փառք քեզ Աստուած, տեսնը Կարին նստած Հայ Իշխան,
Անունն է նորա Գարեգին Փաստրմանեան:»

Ժ.

Վ Ե Ր Զ Ա Բ Ա Ն

ԸՆԹԵՐՑՈՂ

Երեք տարիներ առաջ պահ մը որոշեցի այս գրութիւնս հրատարակութեան տալ, սակայն նոյն օրերուն Եգիպտոսէն երեք

պատգամաւորներ «նման երեք Մոզերու»
Հոս, Ամբերիկա եկան համերաշխութեամբ
Ազգային Միութիւն մը կազմելու: Ասիկա
պատճառ մը եղաւ որ ես իմ որոշումէս ետ
կենամ, յուսարով որ իրապէս ու անկեղծօ-
րէն այդ կապը պիտի հաստատուի. սակայն
մինչ ցարդ ոչ թէ միայն այդ բաղձալի Մի-
ութիւնը չի տեսնուաւ, այլ աւելի եւս ան-
միութիւն ու աւեր յառաջ եկաւ . . . : Այդ
պատգամաւորներէն երկուքը՝ Սապահգիւլ
եւ Հանրմէֆէնտիներ իրենց «սկզբունքա-
յին հարցերից» վաղ չեկան (հոգ չէր թէ հոն
դեռ կը կոտորուէին) քառորդ դար առաջ
ուր որ էին, հոն մնացին, ինչ որ գործեցին՝
նոյնը շարունակեցին եւ աւելի բուռն թա-
փով, որովհետեւ իրենց մորթը ազատած է-
ին ու ապահով:

Իսկ միւս պատգամաւորը, այն է Պ. Տամատեան, տեսնելով իր ընկերներու եսասէր հոգիները, հեռացաւ անոնցմէ, մնաց հաւատարիմ իր ուխտին, թուաւ ու գնաց իր անձ իսպաս գնելու հոս, հոն ու անապատներու մէջ զառնութեան ու թշուառութեան վերջին մրուրը քամողներուն: Եւ այսօր ոչ թէ միայն Ռամկավար Կուսակցութեան պատկանող այդ ճշմարիտ հայրենասէր մարդը իր անձնուրաց ընկերներով, այլ իրական անձնուրաց եւ հայրենասէր Հնչակեաններ իրենց խումբերով նոյն իսկ Դաշնակցական անունը կրող անձնուրացներ, անցեալի սխալներէն սթափած, գիտակցութեան եկած, հինգ տարիներ դառնութեան եւ թշուառութեան վերջին մրուրը քամող

Ժշրանքներու հետ մէկ սիրտ, մէկ հոգի,
 մահու եւ կենաց կռիւը կը մղեն իրենց ար-
 եամբ ցանկալի Կիլիկիան ազատելու: Բայց
 ահա հոս ալ կրկին Դաշնակցական պետեր,
 իբրեւ դիւանագէտներ, բացէն ի բաց կ'ու-
 գեն եւ կը պահանջեն որ Կիլիկիան լքուի,
 քանի որ նա շատ հեռու է իրենցմէ, պէտք է
 ընդհանուր Հայութիւնը իրենց ձեռքին ու
 իշխանութեան ներքեւ գտնուի:

Ընթերցող, ես չեմ գիտեր թէ աշխարհի բոլոր մեծ ու փոքր ազգերու, այնպէս ալ Հայուն բաղձանքներ պիտի իրականանա՞ն թէ ոչ, այսինքն Հայը Արարատի Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ ամբողջութեան տէրը պիտի լինի՞, քանզի կուտակուած սեւ ու մութ ամպերը ցոյց կուտան որ ծովերու քանա-կութեամբ վազած արիւնը բաւական չէ եղած աշխարհ իր երկունքի ցաւերէն ազա-տելու, ինչեւէ, ասիկա դիւանագէտներու դէպքերու եւ ժամանակին գիտնալիք գործ-քերն են: Սակայն իմ ըսելիքս սա է թէ այս ինչ ահաւոր անկամեցողութեան, տիրապե-պետութեան ու նախանձի հողի է որ տիրած է ոչ բարով ոչ խերով Արեւմտահայը փրկել ուզող այդ պետերու մէջ . . . քառորդ դար աղէտներու շարք մը եղան իրենց գործքեր ու դեռ չի յոգնեցան ու չի յազեցան . . . :

Այսօր Տիար Պօղոս Նուպար մը կայ. նա թէեւ ծանօթ դէմք մ'էր ընդհանուր Հայութեան, սակայն Համիտի օրերուն աւելի եւս ճանչցուեցաւ երբ հիմնեց Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը: Այն օրերուն երբ Թրքահայը ազատագրողներու ցոյ-

ցերու հետեւանքով ամեն ուրեք Հայուն արիւնը սկսաւ հոսիլ ու փոքրիկներու հայրեր ու միակ պաշտպաններ սուրի, եաթաղանի հարուածներու տակ անշնչացած ինկան ու թողլով իրենց ետին որբերու բանակներ...

Ահա այդ օրերուն՝ այդ Եգիպտացի մեծ մարդը այդ թշուառներուն պաշտպանութեան գործին սկսաւ: Մինչ նա մէկ կողմանէ իր այդ վսեմ գործը առաջ կը տանէր, անդին Հայը ազատագրողներ կրկին որբերու թիւը աւելցնելու գործը առաջ կը տանէին՝ ըսելով դեռ շատ արիւն պիտի հոսի ու շատ դիակներ պիտի փռուին մինչեւ իրենք իրենց դատը չահին . . . : Եւ անոնք միեւնոյն ատեն փոխանակ երախտագիտութեան՝ սկսան նախատական լեզուով ու գրչով պայքար մղել այդ մեծ մարդու դէմ: Այսօր կըրկին նոյն պայքարն է որ կը շարունակեն այդ անձի դէմ, նոյն խօսքերն են որ կը կրկնեն թէ նա Ամիրայ է, Փաշայ է, Պուրժուա է:

Նախ՝ հարցնեմ. ո՞վ կ'ըսէ թէ այդ անձ իր թերութիւններ չէ ունեցած ու իր սխալներ չէ գործած. աշխարհի ամենամեծ մարդիկ ու դիւանագէտներ ահաւոր սխալներու մէջ գտնուեցան: Սակայն այսօր բացի Դաշնակցականներէն բովանդակ Հայութիւնը իր բոլոր յոյսը անոր վրայ է դրած ու իր դատը անոր է վստահացած, գիտնալով որ չիկայ ուրիշ մէկը այդ մեծ մարդուն տեղը բռնող եւ դիւանագէտներու հետ նստելու, վարուելու ու խօսելու վարժ կարող: Ո՞վ կ'ըսէ թէ Տիար Պօղոս Նուպար Ամիրա, Փաշա, Պուրժուա չէ. սակայն մինեւնոյն ատեն ի՞նչ

աչք կոյր ըլլալու է չի տեսնելու որ այդ Մարդ թողուցած է իր Ամիրայական պալատներ, Փաշայական ծառաներ ու Պուրժուական հանգիստն ու վայելքներ եւ տարիներէ ի վեր հոն Փարիզ սենեակի մը մէջ կծկուած իր ծախսով, իր դրամով ու իր յառաջացած տարիքով ինքզինք զրկած ու նըուիրած է Հայ Դատին:

Իսկ անոնք որ տարիներով Ամիրաներու, Փաշաներու ու Պուրժուաներու կեանքը վարողներու հասցէներուն անէծք, հայհոյութիւն ու նախատինք կը կարդային, այսօր նոյն իսկ իրենք են որ նոյն կեանքը կ'ապրին, այն ալ ուրիշներու արեան քրտինկայիս ո՞վ է Ամիրայ, Փաշայ ու Պուրժուա, Տիար Պօղոս Նուպար թէ Պր. Ահարոնեան:

Պահ մը այդ պետերու Տիար Պօղոս Նուպարի դէմ մղած դժուծ պայքարներուն անձ նական հակառակութեան անունը տանք ու փակենք: Սակայն ի՞նչ անուն տանք Կիլիկիոյ հանդէպ բռնած դիրքերուն ու անկամեցողութեան հողիներուն՝ այդ պետեր մեցողութեան սառնասիրտ գտնուեցան որ նոյն իսկ չուզեցին յիշել այն օրերը երբ Կիլիկիոյ սովամահ հերոսներուն առաջարկուեցաւ իրը իրենց փրկութեան միակ միջոց Կովկաս գաղթեն. բայց անոնց պատասխանը եղաւ՝ «Պատրաստ են իրենց արդէն ցամքած արեան վերջին կաթիլը թափել՝ քան լքել Կիլիկիան եւ հեռանալ անկէ:» Այդ պետերու ընդհանուր Հայութեան իրաւամբ իշխելու եւ տիրապետելու բաղձանքնին արդէն իրականա-

ցած էր. բայց իրենք իրենց ոտքով զայն ոտնակոխ ըրին՝ երբ Կարինը լքեցին: Այժմ, այդ անգաւելի ու անդարմանելի մեղքին վրայ Կիլիկիոյ մեղքն ալ կ'ուզեն աւելցունել իրենց ուսերուն . . . :

Ընթերցող, ես գիտէի, ինչպէս որ դուք ալ գիտէիք որ, մենք Հայերս՝ ամենքնիս ալ անխտիր թերութիւններ ունինք, նաեւ իրար հանդէպ անկամեցողութեան հոգի կը կրենք, սակայն չէի գիտեր որ այդ հոգին այսքան խոր արմատներ ձգած է մէջերնիս, եթէ այդ անկամեցողութիւնը լոկ անձնական, ընկերական կամ ընտանեկան խնդրոյ շուրջ լինէր, անշուշտ բառ մը իսկ գրել աւելորդ էր, բայց երբ խնդիրը ընդհանուր Հայ ազգի մահու ու կենաց խնդրոյ շուրջ կը դառնայ, այլեւս լռելը վատութիւն կը լինի:

Ահա այս իսկ էր գլխաւոր պատճառ որ այլեւս չի կարողացայ տարիներու լռութեանս զուսպ դնել ու այս գրքոյկով հրապարակ իջայ:

Սիրելի Տիգրան, երեսուն տարիներ առաջ դուն այն երկու պատգամաւորներէն խնդրեցիր որ երթան իրենց պետերուն ըսեն որ այլեւս մեր Խալսալէն վաղ դան: Այսօր ալ ես քեզմէ պիտի խնդրեմ որ պահ մը գերեզմանէդ դուրս ելնես ու միասին խնդրենք մեր փոքրիկ Գարեգինէն, որ այժմ դեսպան է, միջնորդ լինի իր պետերուն որ այլեւս եւ իսպառ մեզմէ վաղ դան, արդէն ոչ Խալսալ է մնացած, ոչ վրայ եւ ոչ գլուխ:

Գարեգին, «խնդրում եմ, աղերսում եմ, լալում եմ,» գէթ միջնորդ եղիր:

Ուղերձ
ԱՌ ԳԱՄԱՌ-ՔԱԹԻՊԱ

«Աստուած վկայ որ մենք կը յաղթէինք,
թէ մէկ անձնուրաց մարդ ունենայինք:»

ԳԱՄԱՌ—ՔԱԹԻՊԱ

Քաթիպա՛, ունեցանք մարդը այդ անձնուրաց,
Անդրանիկն էր այդ, հետ իր ընկերաց.
Բայց աւա՛ղ հոգիներ չար, սեւ ու նախանձ
Լըֆեցին այդ մարդըն, քաջ ու անձնուրաց:

Աստուած վկայ որ կարին պիտ նստէր Հայ իշխան,
Հայ տառերով պիտի գրէր հրաման.
Որ դիակներ էնվէրներու եւ թալէաքներու
Մնային միշտ գամուած անարգ սիրներու:

Աստուած վկայ որ անառիկ կարս ու Արտահան,
Նոյնպէս ալ Պաֆու, Պաքում, Երեւան,
Պիտի չի լինէր ոչ ջարդ, ոչ քալան, աւեր,
Հայը պիտ' դառնար արեամբ անոնց տէր:

Աստուած վկայ որ շուրջը այն սեղանին կլոր,
Հայը պիտի ունենար իր իսկ բազկաթոռ.
Պէտք չի պիտի ունենար աղաչանքի,
Ոչ ալ օտար մէնտէթի ու իմաստի:



ՄԻՍԱԿ Մ. ՆՇԿԵԱՆ

ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԴԱՅԼԵՐԳ

Մենք հին առիծներու հարագատ ձագերն ենք,
Անյաղք հերոսներու, անվախ կորիւններ
Յանդուգն եւ խիզախ, քաջ եւ տիրասէր.
Մեզ կըսեն ուխտեալ Հայ կամաւորներ . . . :

Ելէ՛ք Հայրենիքի հարագատ զաւակներ,
Առէ՛ք ուսերնուդ սիրական մազէրներ,
Թո՛ղ տեսնեն քրքեր, քո՛ղ տեսնեն քղեր,
Թէ Հայն ալ կրնայ սուր շողացնել . . . :

Երբ մեր տղաք կուլան, մայրեր կաք կուտան,
Բայց լալով Հայուն ազատութիւն չեն տար:
Արեամբ կը գնեն, սուրով վաստկին.
Ազատութիւնը երբէք չեն մուրար:

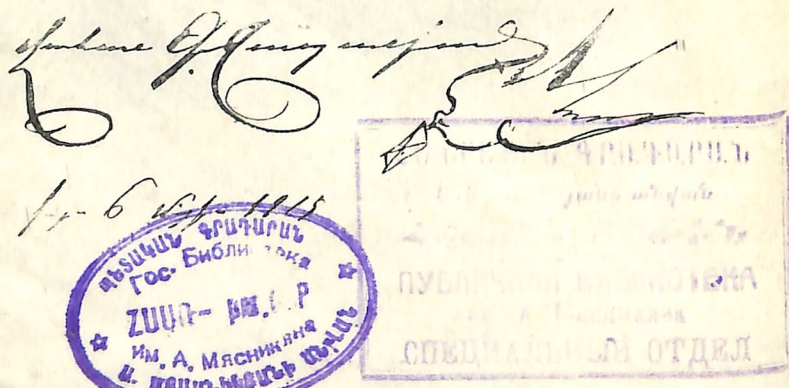
Մեր ազատութիւնը սուրերնուս բերանն է,
Եւ մեր փրկութիւնը սուրիւններուս ծայր.
Մեր նախատագիր մազիրէն կախեալ,
Փրկութեան նամբան այս է, Հա՛յ եղբայր:

Ակն ընդ ական ըսենք
Եւ անխնայ ջարդենք.
Սուրերնուս ծարար՝
Արեամբ յագեցնենք:

ՅԱՆԿ

Երես

Յառաջարան	5
Ա. Յեղափոխութեան ծնունդը Կարնոյ մէջ	7
Բ. Ռուսիոյ քաղաքականութիւնը եւ անոր հանդէպ թուրքիոյ բռնած ընթացքը	14
Գ. Հայ Բաղաքական Կուսակցութիւններ	18
Դ. Հայ Կուսակցականներ եւ ոչ-Կուսակցա- կաններ	20
Ե. Թրքական Սահմանադրութիւնն ու անոր հետեւանքները	22
Զ. Համաշխարհային պատերազմը եւ Հայ Կուսակցականներ	27
Է. Երեւակայական տեսիլներ կամ «Արիւնի Հովիտներ»	29
Ը. Վահան Շապանեան	35
Թ. Կարնոյ դրաւումը	41
Ժ. Վերջարան	59



Վ Ր Ի Պ Ա Կ

Հինգերորդ կամ Յառաջաբանին երեսին վրա,
12-րդ տողէն սկսեալ պէտք է կարդալ

*իրենց հետ բերած ոգեւորութիւնը, ու յե-
տոյ իրենց մեկնելէն վերջ տիրող դառն ու
մեծ յուսահարութիւնը եւ միտքս կանգ ա-
ռաւ եւայլն:*

Հայաստանի Ազգային գրադարան



NL0428088

13691